

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשיים של עריכת דין חברתית

נעמי לבנקרון*

“מוקדש ללקוחותיי הוותיקים
והנאמנים בתום חמש שנים של
סגירה לרגל שיפוצים רגשיים”¹.

עבודה עם אוכלוסיות מוחלשות ועם נפגעי טראומה נושאת עמה מחירים רגשיים שונים המשפיעים על חייו האישיים והמקצועיים של העובד. הספרות המקצועית הקיימת עוסקת בעיקר במחירים הרגשיים שאותם משלמים מטפלים בתחום בריאות הנפש, ומציגה תופעות שונות לרבות טראומה משנית וטראומה עקיפה, המהוות תמונת ראי של תסמיני הטראומה של המטופל. המחקר הקיים בנושא זה בנוגע לעורכי דין עודנו בחיתוליו ומצמצם בהיקפו.

מאמר זה בוחן את המחירים הרגשיים שאותם משלמות עורכות דין חברתיות בישראל, והוא נשען על ראיונות איכותניים עם 22 מהן. מסקנתו העיקרית היא כי קיימים מחירים לא מבוטלים שאותם משלמות עורכות דין אלה, והם מושפעים משתי קבוצות גורמים עיקריים: אישיים, וביניהם גם אישיותה של עורכת הדין, וגורמים מבניים שהמרכזי שבהם הוא מסלול הלימודים הלוקה בחסר, אשר איננו חושף בפניה את היבטיה הרגשיים של עריכת הדין.

* מאמר זה נכתב כחלק מן הדרישות ללימודי תואר שלישי בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב בהנחיית המפרה של ד"ר דפנה הקר ופרופ' קרני גינזבורג. למחקר ניתן אישורה של ועדת האתיקה של האוניברסיטה. על סיוע למחקר בכללותו ועל הערות לטיוטות מוקדמות של המאמר אני מודה מקרב לב ליעל אדורם, שמוליק בכר, סמדר בן-נתן, הילה הרמליץ-קוטנר, עדי וילינגר, דורון וילנר, לימור זר-גוטמן, עידן חלילי, אורי ינאי, דנה מירטנבאום, סבטלנה נטקוביץ', עינת פלד, אורלי קוזין, אנינה קורת, רוני רטלר, אורית שרי, גיא שרי. הטעויות הן כולן שלי. תודה מיוחדת אני חבה למרואיינות הניצבות במרכזו של המאמר, רבות מהן חברות ושותפות לדרך זה שנים ארוכות, אשר הפכו את הייאוש שבעריכת דין חברתית ליותר נוח. לקתדרה לזכויות אדם ע"ש אמיל זולא אני חבה תודה כפולה: הן בשל המענק הנדיב שהעניק לי לצורך כתיבת המחקר הן בשל עבודתו החלוצית בתחום ההגנה על עורכי דין חברתיים. תודה אחרונה לעפר לניר, שסבל לאורך השנים את שלל הסממנים שבהם עוסק המאמר באיפוק שאיננו נחלתם של בשר ודם. טיוטה מוקדמת של מאמר זה זכתה בפרס האגודה למשפט וחברה בישראל בשנת 2013.

פרולוג

ביום שבו מתה אינה נגרועה, מת חלק ממני אתה. הסחר בה לזנות והתאבדותה לא היו הטראומות הראשונות שבהן נתקלתי בחיי המקצועיים. עבודתי במוקד סיוע לעובדים זרים במשך כעשור, כמו גם עבודתי בקליניקות משפטיות שונות, הבטיחו מפגש עם טראומות מלוא חופניים – האם שליויתי למכון הפתולוגי, כדי שתזוהה את גופת בתה שנהרגה במהלך פשיטת משטרה; בת ממשפחת הסייענים אשר אחיה נהגו לכבות עליה סיגריות דרך קבע; התינוק שנולד פגוע כתוצאה מהסחר באמו, ומת בטרם מלאו לו ארבע שנים; הקטינה שנסחרה לזנות ועד גיל 16 כבר הספיקה לחתוך את ורידיה שלוש פעמים; המהגרת שהוכתה בידי בן זוגה הישראלי אך חששה להתלונן במשטרה שמא תגורש; העיניים הניכטות מתוך תא הכלא, הידיים האוחזות בסורגים בחוסר אונים, ייאוש וזעם גם יחד בכל ביקור במתקני כליאה וגירוש; המיילים והטלפונים שרדפו אחרי בלילות, בסופי השבוע ובחגים. האלימות המשטרית. האטימות השלטונית. האדישות הציבורית. מאומה בבית הספר למשפטים לא הכין אותי לחוויות אלה. אך הן, ורבות אחרות, הפכו לחלק בלתי נפרד מחיי בשנות עבודתי כעורכת דין חברתית. מבחינה מקצועית, התמודדתי עם קשיים אלה ועם רבים אחרים כמיטב יכולתי בבתי המשפט, בכנסת ובזירות מקצועיות רלבנטיות נוספות. מבחינה רגשית, לא ניסיתי מעולם לעצור ולהפנות מבט רפלקסיבי ולו באופן חלקי, כדי לבחון את מחיריה הנפשיים של עבודתי. רק היום אני יודעת להעריך נכונה כמה עמוקה הייתה התהום הרגשית שאליה נקלעתי בשנים אלה, ומה כבד היה המחיר שאותו נדרשתי לשלם.

כבר בשנים הראשונות לעבודתי בפרקטיקה המשפטית, חזרתי אל האקדמיה הן כמרצה בתחום עיסוקי הן כסטודנטית. האקדמיה סיפקה, במובנים רבים, מקום מחסה ומרוגע מתלאות הפרקטיקה. היא העניקה לי מסגרת תיאורטית שאפשרה לי להבין, להכיל ולעבד לראשונה בחיי המקצועיים את עבודתי על תכניה הקשים ולמקמה בתוך הקשר נרחב יותר. מובן שלא היו אלה, חלילה, לימודים לשם הנאה בלבד: באופן כפייתי כמעט בחרתי ללמוד וללמד רק קורסים שיכלו להעשיר את ידיעותיי בתחומים שבהם עסקתי בפרקטיקה.

במסגרת הלימודים שמעתי לראשונה את המונח "טראומה משנית" בקורס של פרופ' ז'וזה ברונר שעסק בטראומה, חברה ומשפט, וגם קראתי על אודותיו בספרה החשוב של ג'ודית לואיס הרמן **טראומה והחלמה**. הסממנים של השפעת הטראומה על המטפל נשמעו לי מוכרים להפליא. עם זאת, לא הפנמתי כלל ועיקר את העובדה הפשוטה כי גם עורכות דין עלולות לסבול מתופעות אלה. הרי עורכות דין עוסקות בפרקטיקה משפטית, הן אינן "מטפלות" בלקוחותיהן כמובן שבו עושים זאת פסיכולוגים ועובדים סוציאליים. הטראומה נתפסה כשייכת באופן מוחלט ללקוחותיי, לא לי. את מספר הפעמים שבהן בכיתי בשנות עבודתי בגלל דברים הקשורים ללקוחות ניתן למנות על כף יד אחת, ועדיין ייוותרו אצבעות אחדות פנויות. מנהלת העמותה שבה עבדתי הציעה לי כמה פעמים לפנות לטיפול בשל אופייה של עבודתי, אך תמיד סירבתי: הן מכיוון שחשבתי שלא קיימת אצלי כל בעיה והפכתי מחוספסת דיי, הן מכיוון שסברתי כי אם קיימת בעיה כלשהי, הרי היא נובעת מדרך התנהלותם של סוחרי הנשים והמדינה, ולכך נדרש טיפול משפטי נמרץ, ולא התפרקות על ספת הפסיכולוג דווקא.

במשך שנות עבודתי שעות העבודה הלכו והתארכו והמיילים והטלפונים פלשו לכל חלקה בחיי. ניתקתי בהדרגה קשרים עם מי שהיו חברים טובים לא רק בשל היעדרו של זמן פנוי, כי אם גם בשל אדישותם למצוקות חברתיות שהייתה בלתי נסבלת בעיניי. לצד חברים שנעלמו במשך השנים, התהדרו במידה רבה הקשרים עם מי שעבדו אתי. לעתים היו אלה אנשים שבנסיבות אחרות אולי לא היו הופכים להיות חבריי הטובים ביותר, אך הם יכלו להבין את המשמעות הפשוטה של "להיות

שם”. בזמני הפנוי נמנעתי ככל האפשר מלעבור באזורים מסוימים שהיו קשורים לעבודתי, במיוחד בדרום תל אביב. העיר כולה סומנה כמפה ענקית, שבמסגרתה רחובות רבים נקשרו לסיפורי הנשים שעמן עבדתי: כאן הוחזקה קטיה. וכאן ילנה. וכאן נטשה. בזה אחר זה הונפו הדגלים האדומים גם ברחובות מרכזיים בתל אביב: בוגרשוב, בר כוכבא, טרומפלדור, דיזינגוף. הומור מקאברי וציניות הפכו לחלק בלתי נפרד מהעבודה. ליום הולדתי קיבלתי מאחת המתנדבות דיסק שהכיל עשרות שירים בנושא זנות ועבודות. עובדת אחרת קיבלה ליום הולדתה משחק מונופול של סחר בנשים: המשטרה פשטה על בית הבושת שלך, עלייך לעמוד במקום שלושה תורות.

12 שנים לאחר שלבשתי לראשונה את הגלימה, הסרתי אותה מעל כתפיי ותליתי אותה בארון מתוך החלטה נחושה לקחת פסק זמן ארוך מהפרקטיקה ולפנות ללימודי תואר שלישי. גם הרוקטורט, כמו התזה והמאמרים שלפניו, עסק כמובן בנושא הזנות והסחר בבני אדם. כך נפתח לי צוהר לעולם חדש ומופלא. אחרי תריסר שנות פרקטיקה שוחקת, תחושת החירות, החזרת השליטה על גופי ועל זמני לעצמי הייתה בלתי נתפסת כמעט. למדתי לשוטט באוניברסיטה, כמאזינה חופשית לשיעורים, להשתתף בכנסים בשעות הבוקר שתמיד נותרו בגדר פנטזיה, ולשבת שעות ארוכות בספריות. כמי שהורגלה במשך שנים לעבוד במתקני כליאה ובבתי משפט, ולראות באקדמיה מקום מפלט משני בחשיבותו, קשה לתאר את תחושת הנינוחות שהשתלטה עליי בעת שצנחתי על ספסלי הקמפוס כסטודנטית מן המניין. נברתי בחנויות הספרים השונות ובספריות, ואספתי לביתי בהדרגה כמויות מבהילות של ספרים, ספסק אם אי פעם אצליח לקרוא את כולם. אך הם צפנו בחובם הבטחה, ובעיקר נחמה: נחמת הידע. הם ייצגו את התקווה כי אי שם, בעמוד אלמוני של ספר פלוני אמצא את המענה לסיפורים הקשים הרבים מספור שפגשתי בשנים החולפות, למסתתר מאחורי הגיונם של מחוללי הטראומות השונים. פתרון לא מצאתי עד היום, אך הלימודים היו לי הנאה צרופה. הטראומות שלהן הייתי עדה בפרקטיקה, כך סברתי, הפכו בהדרגה לנחלת העבר.

באחד הימים ישבתי בבית קפה תל אביבי וחיפשתי כתובת דואר אלקטרוני של עמיתה מימי הפרקטיקה. מצאתי את הכתובת, ובהיסח הדעת עיינתי גם בהתכתבות בינינו. זה היה מייל ישן, משנת 2009, שבו פנתה אליי אותה עמיתה בנוגע לילדה בת 6, מבקשת מקלט מאפריקה, שנאנסה בידי גבר נשוא HIV. העמיתה ביקשה רק אינפורמציה נקודתית מסוימת. בתשובתי כתבתי שתי עובדות אחרות ממרכזי סיוע שונים, לצורך המשך טיפול. לאחר שערכתי ביניהן היכרות וירטואלית, וסיפקתי להן מספרי טלפון זו של זו, המשכתי בשגרת יומי. לא התעכבתי ולו לרגע להרהר במקרה, שדרש ממני העברת מידע בלבד. אך 3 שנים מאוחר יותר, באותו בוקר שטוף שמש בבית הקפה התל אביבי, קראתי שוב את אותן שורות ספורות בהתכתבות, והרגשתי את בטני מתכווצת באימה. מי הייתה אותה ילדה שנאנסה? מה חשה בעת האונס? מה עלה בגורלה? האם קיבלה טיפול נפשי כלשהו? היכן היא נמצאת היום? האם הוטבע במצחה אות קיץ המאפיין נאנסות בקהילות אלה? האם נדבקה במחלתו של האנס? האם הועמד האנס לדין? קראתי את המייל פעם שנייה. ופעם שלישית. והדמעות זלגו מעצמן.

מבוא ומתודולוגיה

מאמר זה יעסוק במחיריה הרגשיים והסמויים מן העין של עריכת הדין החברתית. המאמר יציג מחירים רגשיים אלה מנקודת מבט אישית, בהסתמך על ראיונות איכותניים ועל הספרות המחקרית. מטרת המאמר היא להתריע על קיומה של התופעה ולשרטט את מאפייניה בישראל. לצורך התמודדות עם השפעת עבודתי על חיי האישיים, וכדי לחשוף ולהבין את התהליכים שעברו עליי ועל שותפיי לדרך במסגרת עבודתנו, יכולתי לפנות לפסיכולוג הבקי בתחום; יכולתי לקרוא

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

מאמרים בנושא; יכולתי לשוחח עם בני משפחה, עם חברים ועם עמיתים; ויכולתי לכתוב מאמר. בחרתי באפשרות האחרונה, שאפשרה לי למעשה לשלב את כלל האמצעים. לפיכך, מאמר זה נכתב באמצעות מתודולוגיה חריגה קמעה בעולם המשפט, המהווה אמצעי ומטרה גם יחד. המאמר נכתב תוך שימוש במתודולוגיה תרפויטית-רפלקסיבית, שמטרתה, לא פחות מתייעוד התופעה מנקודת המבט האישית שלי וחקר מאפייניה בספרות הקיימת, היא גם לרפא את המשקעים שהותיר נושא המחקר בנפשי. מתודולוגיה זו איננה מקפידה ומדקדקת קלה כחמורה בכלליו הנוקשים של המחקר האקדמי, כי אם מתכתבת עמם באופן בלתי מחייב לכל היותר. זאת כמתבקש מכתובה המיועדת להיות יותר תהליך גירוש שדים מאשר כתיבה אקדמית לשמה.

התחושה הראשונה בעת עיון בספרות המחקרית הקיימת הייתה תחושת אכזבה. רובה ככולה התמקדה בעובדים מתחום בריאות הנפש. המחקרים נסמכו כמעט תמיד על מתודולוגיה כמותית זהה: מספר תלת-ספרתי של נבדקים שהשיב על שאלונים שכללו מספר דו-ספרתי של שאלות רבות-ברירה משמיות (האם חשת לאחרונה מדוכא מאוד? מדוכא במקצת? לא מדוכא כלל?). מיד לאחר הצגת הממצאים בתמציתיות, הופיע פרק קצרצר של דיון, לאחריו פרק קצר עוד יותר של סיכום ותו לא. מחקרים לקוניים אלה הגבירו את רצוני להתמודד עם התחום, אך בדרך שונה. עולמה המצומצם מספרית של עריכת הדין החברתית בישראל, והיכרותי האישית עם רבים מן השחקנים הפועלים במסגרתו, אפשרו לי נגישות לשחקניו המרכזיים של עולם זה. עשרים ושניים מהם (שבע עשרה נשים וחמישה גברים), שימשו בסיס למאמר (שיכתב, לפיכך, ככלל בלשון נקבה). אינני בטוחה כי שיחות מסוג זה יכלו להתקיים בין זרות גמורות הנפגשות באופן חד-פעמי לריאיון, במיוחד כשהמראיינת היא עורכת דין חברתית קצרת רוח ונרגנת, הזועמת על כך שאולצה בעיצומו של יום עבודה אינטנסיבי לחדול מלעסוק בזכויות לקוחותיה ולדבר על רגשותיה שלה. יתרה מזאת, שימוש במחקר כמותני היה בעיניי בזבוז משווע ביחס למי שלשונן הרוטה, לעתים קרובות מושחזת יתר על המידה, ומשמשת עבורן כלי מקצועי ראשון במעלה, ושהכשרתן האינטלקטואלית מתמקדת בניתוח ובביקורת חברתיים. בכך, הייתה תרומתן של המראיינות למחקר זה חסרת תחליף, כמי שיכלו הן לתאר את המצב והן לנסות לעמוד על משמעותו.² לפיכך, אף שמספרן המצומצם של המראיינות, היכרותי המוקדמת אתן ועובדת היותי נטולת הכשרה מתאימה בתחום המחקר עלולים היו לפגוע במידה רבה בתקפותם ובמהימנותם של ממצאי הראיונות, בחרתי בדרך זו.

בחלקו הראשון של המאמר אגדיר מהם המחירים הרגשיים שאותם גובה עבודה לצד אוכלוסיות מוחלשות ונפגעי טראומה, וכיצד הם משפיעים על חייו האישיים והמקצועיים של העובד, תוך התמקדות במקצועות בריאות הנפש ובמקצועות משפטיים. חלקו השני של המאמר יציג את ממצאי המחקר האמפירי. בחלקו השלישי של המאמר ארון בגורמים המשפיעים על מחירים רגשיים אלה ומעצבים אותם, ובחלקו הרביעי והאחרון אציג את מנגנוני ההגנה שנבחרו על ידי עורכות דין לצורך התמודדות עם מצבן.

מחירה הרגשי של עבודה עם אוכלוסיות מוחלשות ונפגעי טראומה

לצורך מאמר זה יוגדר מחיר רגשי כהשפעה נפשית או פיזית שיש לעבודה עם אוכלוסיות מוחלשות ועם נפגעי טראומה על חייו המקצועיים והאישיים של העובד או המתנדב. מחירים אלה יכולים לבוא לידי ביטוי בפלישה ובהצפה של תכנים טראומטיים, באובדן אמון בעולם הסובב אותם, לרבות חברים ובני משפחה, בסיוטים, בפגיעה בתחושת הביטחון ועוד. חלק זה של המאמר ידון במחירים אלה ובמאפייניהם.

ספרות המחקר העוסקת בנושא עצומה בהיקפה, אך ברורה במגמותיה: ראשית, אין הגדרה אחידה למחירים רגשיים אלה, וכמה מונחי משנה משמשים בערבוביה תוך תיאור סממנים דומים או זהים. שנית, המחקר מתמקד באנשי בריאות הנפש המטפלים בנפגעי אלימות מינית ופיזית,³ ולאחרונה גם של מטפלים בנפגעי טרור.⁴ רק בשנים האחרונות נבחנו מקצועות אחרים: שוטרים,⁵ עיתונאים,⁶ כמרים,⁷ עובדי מוזיאון השואה בווינגטון,⁸ ולצד אלה גם בעלי מקצועות משפטיים – שופטים,⁹ פרקליטים,¹⁰ מושבעים¹¹ ועורכי דין.¹²

שלושה מונחים מרכזיים קיימים בתחום זה: **טראומה משנית** (secondary trauma), המכונה לעתים גם “תשישות החמלה”, (compassion fatigue) נוצרת כאשר העובד מפתח סממנים דומים או זהים לאלה של לקוחותיו, ובעיקר חודרנות (פלשבקים, סיזמים, התמכרות לסמים ולאכזרה), כעס בלתי נשלט ועוד), הימנעות ממקומות, מאנשים או מחוויות המזכירים את הטראומה ועוררות קבועה.¹³ מונח אחר הוא **טראומה עקיפה** (vicarious trauma), המערערת את תחושת הביטחון האישי של העובד, את נקודת מבטו על העולם, ופוגעת ביכולתו לייצר ולשמר קשרים אינטימיים.¹⁴ לעומת שתי אלה, הייחודיות לעבודה עם נפגעי טראומה ועם אוכלוסיות מוחלשות, התופעה השלישית, **השחיקה המקצועית** (burnout), מתרחשת גם במקומות עבודה אחרים בגלל שעות עבודה ארוכות, תנאי העסקה קשים או בהיעדר איזון בין העבודה לבין החיים הפרטיים.¹⁵ כלל התופעות המתוארות אינן סטטיות: יכולה לחול בהן התקדמות, אך גם נסיגה.¹⁶ קיומן, ביחד או לחוד, עשוי להוביל להתנהלות בעייתית של העובד – צמצום חיי החברה שלו או הפסקתם, פיתוח ציניות, חוסר אונים, חוסר תקווה, חשדנות, ייאוש, תחושת עייפות, רתיעה מלדון בעבודתו בציבור והימנעות מפעילות שאינה קשורה לעבודתו. באופן אירוני, דווקא עובדים אמפטיים חשופים לסיכון גבוה יותר מאלה המתמחים לעבודתם בשוויון נפש.¹⁷ חלקם יפתחו “פנטזיית הצלה” ויראו את עצמם כיחידים שיכולים לסייע ללקוח.¹⁸ צורת עבודה זו רק תגביר לרוב את מצוקת העובד והלקוח כאחד, תפגע בעיילות העובד או תגרום לו לעזוב את עבודתו.¹⁹

שתי קבוצות גורמים יכריעו את המחיר הרגשי שישלם העובד: גורמים אישיים וגורמים מבניים. גורמי הסיכון האישיים הם גיל צעיר, חוסר ניסיון, עומס העבודה וטראומה קודמת בעברו. כאשר למינו של העובד הממצאים ברורים פחות משנהוג לחשוב: לצד הטענה כי נשים משלמות מחירים רגשיים גבוהים יותר מגברים, ניצבת הטענה כי מדובר במאפיינים מגדריים שונים של תופעה דומה.²⁰ בהיבט המבני הייתה חשיבות מכריעה לתרבות הארגונית של מקום העבודה: ארגון שבו נקבעו נהלים מתאימים, לרבות יידוע בדבר הסיכונים הקיימים, קביעת מנגנוני טיפול ופיקוח, עומס עבודה סביר, הצבת אתגר מקצועי שאיננו מופרז ותשלום שכר סביר מנע נזקים באופן מועיל יותר מאשר במקום עבודה שהתעלם מכל אלה.²¹ גם למיקומו הפיזי של המשרד ולתנאים בו הייתה חשיבות רבה. רבים מן המשרדים ממקמים בלב לבן של שכונות קשות ואזורי פשע מבלי שנעשה די כדי להגן על ביטחון העובדים. נוסף על כך, כישלונות מקצועיים, גם אם התרחשו שלא באשמת העובד, יצרו אצלו לעתים תחושת אשם וצער שהחמירו את מצבו.²²

מנגנונים אחרים מאפשרים מניעת תופעות אלה וצמצומן. הנפוץ ביותר הוא שיחה עם שותפים לעבודה, עם חברים או עם בני משפחה. מנגנון זה מוגבל לעתים בשל פרשנות מחמירה של חובת הסודיות על ידי העובד, כמו גם תחושות דחיייה שפיתחו אף בני הזוג התומכים ביותר ביחס להאזנה לחוויות אלה.²³ הידוק הקשרים עם שותפים לעבודה חיזק לעתים את תחושתו של העובד שאיש מחוץ לארגון לא מבין לרוחו.²⁴ דרכי התמודדות אחרות כגון צמצום שעות עבודה או מציאת תחביב היו מוכרות לרבים מהם, אך לא ננקטו בפועל.²⁵

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

אמנם, לעורכי דין יש אתוס מקצועי ברור, ולרוב הם נדרשים להעניק טיפול קצר טווח בעל היבטים מעשיים, המבוסס על אדני השכלתנות והרציונאליזם, אך גם משפטים – כמו בעלי מקצוע אחרים העובדים עם אוכלוסיות מוחלשות – חשופים לסיכונים אלה. עם זאת, המחקר המועט הקיים מורה כי הלימודים אינם מעניקים להם את הכלים הנדרשים לצורך התמודדות רגשית עם עבודתם,²⁶ ואף קיים דגש במהלכם על הנתק החיוני בין הרגש לבין החשיבה בעת ניתוח עניינו של לקוח.²⁷ עם תחילת העבודה המעשית הם ייחשפו לא פעם למראות ולמצבים קשים בתחומים שונים: סנגור הנדרש לחקור קורבנות אונס, עורך דין נזיקי המייצג אם שתינוקה נפטר בגין רשלנות רפואית או עורך דין העוסק בגביית קנסות מתמודדים אף הם עם חוויות שאינן פשוטות, ויכולות להוות, כל אחת בנפרד, מיקרו טראומה, שבמצטבר תגרום נזק לא מבוטל.

לעומת עורכי הדין, למטפלים מתחום בריאות הנפש ישנם כלים הרגשיים הנדרשים: הם רוכשים אותם כבר בזמן הלימודים, לומדים להציב גבולות, ומאוחר יותר מקבלים הנחיה במקומות העבודה שתפקידה לצמצם את מחירה הרגשי של עבודתם, מנגנון הנעדר לרוב מעולם המשפט. הם מודעים היטב למונחים כגון “פנטזיית ההצלה” או “טראומה משנית”. מטפלים יכולים להתמקד רק בטיפול הרגשי בלקוח, ואילו עורך הדין נדרש להעניק פתרון נקודתי ממשי ומדיד תוך פרק זמן קצוב. או, במלים אחרות, דווקא בשל יומרתם של עורכי הדין לחולל שינוי בחיי הלקוח, באופן מעשי ולא בהיבט הנפשי, הלחץ עליהם גדול יותר. יתרה מזאת, המפגש של אנשי בריאות הנפש (בעיקר פסיכולוגים ופסיכיאטרים ובמידה פחותה עובדים סוציאליים) מוגבל לרוב לפרק זמן קצוב. עורכי דין חברתיים, לעומתם, מקדישים פרקי זמן ארוכים ולא מוגדרים מראש ללקוחותיהם. גורם אחרון, שאין להמעיט בחשיבותו, הוא יחס הציבור לאנשי בריאות הנפש, ובמיוחד לעובדים הסוציאליים, כמי שעושים עבודה מבורכת וחשובה, בעוד שעורכי הדין, בלשון המעטה, אינם נתפסים ככאלה. לפיכך, באופן לא מפתיע, מחקר שהשווה בין עורכי דין לבין מטפלים בתחום בריאות הנפש המטפלים באוכלוסיות דומות, מצא כי לעורכי דין היו סממנים רבים וחמורים יותר של טראומה עקיפה מאשר למטפלים.²⁸ גם במחקרים אחרים נחשפו ממצאים בעייתיים: בארצות הברית נמצא כי 87% מעורכי הדין של מבקשי מקלט סבלו משני סממנים או יותר של טראומה משנית;²⁹ מחקר אחר מצא כי 39.5% מעורכי הדין שעבדו עם נפגעי טראומה, כמו גם אנשי צוותם, סבלו מדיכאון;³⁰ עורכי דין מתחום המשפט הפלילי דיווחו על שינויים קוגניטיביים כגון אובדן ביטחון, פגיעה בתחושת האינטימיות, דיכאון ולחץ.³¹

מן המחקרים עלה כי הגורמים המעצבים את המחירים הרגשיים שישלמו עורכי הדין דומים לאלה שבמקצועות אחרים: אם הייתה טראומה אישית בעברם³² ובהיעדר תרבות ארגונית מתאימה³³ גדל הסיכון להופעתם. גם גורמי הסיכון דומים לאלה שבמקצועות אחרים: עבודה אינטנסיבית עם לקוחות רבים הסובלים מטראומה, חשיפה חוזרת לטראומה של לקוח אחד, תחושות הזדהות עם הלקוח ושימוש בטכניקות של עריכת דין תרפויטית הגדילו את הסיכון להופעתם.³⁴ כדי לטפל בבעיותיהם, עורכי דין אמריקאים דיווחו כי שיתפו עמיתים לעבודה במצוקתם, צרכו אלוהות או תרופות,³⁵ ומצאו נחמה גם בקריאה, בספורט, בהאזנה למוזיקה, בדת ובאוכל.³⁶ גם סיוע נפשי הוזכר, אך בהקשר זה נטען (באופן נקודתי ולא אמפירי) כי עורכי דין מפגינים חוסר ישע ייחודי בדיכאון שממנו הם סובלים, שמקשה עליהם את הטיפול.³⁷ פסיכולוגית קלינית המטפלת בבעלי מקצוע שונים הסובלים מתופעות אלה הסכימה עם ההנחה:

מהתרשמתי, עורכי דין ברובם נוטים להיות אנשים שהגיעו למקצוע כי הרעיון של מותר השכל מהרגש תקוע להם בראש, והם מנסים לפתור את בעיות העולם או לעשות הרבה

כסף מהתקווה שמהלך לוגי כלשהו יהווה פתרון פרקטי לבעיה מורכבת, שהיא הרבה פעמים לא לוגית וגם לא תמיד פרקטית. שם הם נופלים, כי במפגש עם המציאות ועם אנשים מסתבר שלא ניתן to reduce את החיים ואת הסוגיות למקום הזה. זה משתק אותם הגילוי הזה, או לחילופין יוצר אכזבה עמוקה. אותם עורכי דין שמתעסקים בצדק חברתי למינהו לא כל שכן זקוקים למנגנוני הגנה נוקשים במפגש עם הסבל, והם עוד יותר פגיעים מבחינת הסיכוי להתקעות, או שיורד להם האסימון, הם לא רוצים להרגיש מנותקים והם בורחים מהמקצוע. זו התרסקות של איזו תפיסה שאפשר לשרטט את המציאות כתרשים זרימה הגיוני, ושזה ייצג אותה. השוק של עורכי הדין זה שיש רגשות בתמונה, שמסבכים הכול.³⁸

בתווך, בין המקצועות המשפטיים למקצועות הטיפוליים, ממוקמת עריכת הדין החברתית. עריכת דין חברתית מתמקדת בהגנה על זכויות אדם, בקידום צדק חברתי ובשמירה על שלטון החוק. העוסקים בה מתמקדים בהגנה על קבוצות ועל יחידים מוחלשים בחברה ועל אינטרסים חיוניים לפעילות חברה דמוקרטית צודקת. חלק מסוים מפעילותם נעשה לעתים באמצעות ייצוג פרטני, קידום חקיקה, השתתפות בוועדות כנסת ופרסום דו"חות המיועדים ליצור שינוי חברתי.³⁹ מעצם טיבה וטבעה היא חושפת את העוסקים בה במידה רבה יותר לאוכלוסיות מוחלשות ולנפגעי טראומה, אך מטשטשת את קווי הגבול בין עורך הדין ללקוח. בין הצדדים נוצרים פעמים רבות יחסי שותפות וקרבה המערבים רגשות מסוגים שונים ומקשים על טיפול אנליטי גרידא. רבים מן הלקוחות בתחום זה סובלים ממצוקה רגשית כזו או אחרת, הנובעת מבעיות מהותיות בחייהם. בהיותם לעתים קרובות מחוסרי עוצמה במובן המקובל של המונח, ינסו הלקוחות לתפוס את מקומם בעולם תוך שימוש בדרכים שונות – עימותים, מריבות, חיפוש אחר סיפוק מידי, ערמומיות, חוכמת רחוב, שתלטנות, תלות, עקשנות ועוד. מצב זה מכביד על עורכי הדין ומקשה על עבודתם. הם הפוכים להיות כותל דמעות כמו גם מושא לכעסים שאותם מפנה הלקוח כלפיהם ולא כלפי מי שפגע בו, בהיותם כתובת נוחה יותר לתסכול זה. תחושת ההזדהות של עורכי הדין החברתיים עם תסכולו ועם ייאושו של הלקוח מחלחלת לא פעם אל חייהם האישיים, באופן המכביד עליהם כמו גם על שיקול דעתם המקצועי. במקום להתייבב אל מול חוסר האונים של הלקוח ולהקפיד על גבולות, הם נשאבים לא פעם למצוקה רגשית שתוביל אותם, תוך הגדרת תפקידם בצורה רחבה והוליסטית, לנסות ולמלא צרכים נוספים של הלקוח, ולסייע לו בהשגת צרכים שונים כגון דיור, ביגוד, חינוך לילדיו או סעד משפטי נוסף על הסעד שבגינו הגיע אליהם מלכתחילה. עורכי הדין החברתיים יתקשו להציב גבולות הולמים, וינסו "להציל" את הלקוחות מהתנהגות שיחשבו כי היא מוטעית או פוגענית עבורם.⁴⁰

מעצם טיבה דורשת עריכת הדין החברתית עצמאות ויזומה, ומצריכה יצירתיות ושיטוט בקרקע משפטית לא חרושה. לפיכך, יש בה לעתים גם בדירות השמורה לחלוצים ולפורצי דרך. קושי נוסף טמון בעובדה כי עורכי דין חברתיים עוסקים לא פעם במחקר בתחום עיסוקם אשר גובל באובססיה. כך למשל, מי שנאבק בעונש מוות לומד את הפרטים הטכניים ביותר של ההליך, את צורות ההוצאה להורג השונות כמו גם את שלבי פרפורי הגסיסה. מי שנלחם בעינויים יכיר את תנחות הקשירה השונות, יערוך מחקר השוואתי וייצור קשר עם עמיתים בתחום במדינות אחרות. אך בידע טמונה גם קללה: דווקא עורכי הדין המעוניינים להעמיק חקר, כדי להבין את העובר על לקוחותיהם, ישלמו על כך מחיר כבד יותר. הם יצברו ידע אך תוגבר חשיפתם לחומרים טראומטיים. או במלים אחרות, ידע הוא כוח, אבל הבורות היא האושר. מעת שהחל תהליך הלמידה – מכאוב הדעת לא ייפסק עוד.⁴¹ ככל שיחקרו יותר ייטו לזכור רק את הרוע והכאב שבעולם וישכחו את צדו החיובי.⁴²

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

ממצאי המחקר: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית בישראל

במחקר השתתפו עורכות דין חברתיות מארבעת המגזרים הקיימים בעריכת דין חברתית: קליניקות משפטיות, עמותות, משרדי ממשלה, ולעתים רחוקות יותר – משרדים פרטיים. חלקן עברו בין כמה מקומות עבודה מסוג זה או עבדו בשתי משרות דומות במקביל. הן טיפלו בבעיות הקשורות במגוון נושאים: אלימות מינית, הגירה, פלילים, אלימות במשפחה, פלסטינים, כיבוש, עינויים, מוגבלים בנפשם וזכויות כלכליות וחברתיות.

למרות הפיתוי הראשוני לחקור רק את מצבן של עורכות דין המתמודדות באופן ישיר ואינטנסיבי עם נושא האלימות המינית, כללו הראיונות האיכותניים בסופו של יום 17 נשים ו-5 גברים שעסקו בעריכת דין חברתית מסוגים שונים. החלטה זו התגלתה כנכונה. הפערים בין הנשים לגברים היו מרתקים, וקהלי היעד השונים של עריכת הדין החברתית אפשרו לי ליצור טיפולוגיה עשירה ומורכבת יותר של האינטראקציות השונות בין לקוחות לעורכות דין, ושל הדרך שבה הן מטביעות את חותמן על האחרונות. כל המרואיינות היו מוכרות לי מתקופת עבודתי כעורכת דין חברתית. הראיונות היו חצי מובנים, וכללו שאלות כלליות אחדות בנוגע לתקופת העבודה, לטיבה ולמאפייניה, ובחינת כמה נושאים מרכזיים המבוססים על ניסיוני בתחום שהתמקדו בתגובת המרואיינות לעבודתן, למידת היכרותן עם מחירה הרגשי של העבודה ועוד. הראיון היה רפלקסיבי והשאלות שהופנו למרואיינות היו לפי טיב התכנים שהועלו על ידן.

חלק מהמרואיינות הגיעו משכבות מבוססות, גדלו ברמת אביב, ברמת השרון ובהרצליה, וחיו חיים שלווים עד שהחלו לעסוק בעריכת דין חברתית. “אני הייתי ילדת שמנת, ילדה מטומטמת. מה ידעתי עד שנכנסתי לעבודה הזאת? כלום. מקסימום מלצרתי. ואז התחלתי לעבוד כאן – ונפקחו לי העיניים”. אחרות גדלו בשכונות מצוקה כגון עמידר ומוסרה. היו ביניהן מי שנפגעו מטרומה בעברן: “חלק מהעבודה היה עבורי אמצעי לתקן דברים שראיתי בחיים הפרטיים. זה היה התמודדות עם טראומה ישירה שלי, הרברים שעשיתי בעבודה”. לא תמיד ידעו המרואיינות להסביר במדויק מדוע בחרו בעבודה זו דווקא. חלקן היו פעילות חברתיות בטרם הפכו לעורכות דין, אחרות נחשפו לתחום לראשונה. חלקן החלו בהמשך הדרך לתהות על טיבה של בחירתן לאחר שהבינו את מהותה. עורכת דין חברתית שסיימה תפקיד אחד והחלה לחפש אחר בתחום מצאה עצמה מתלבטת: “שאלתי את עצמי למה ללכת תמיד לצדדים הקשים והרעים של החיים. למה להתמודד עם הטיפוסים האלה, כי זו בחירה מאוד מוזרה לחיים”.

שינוי בתפיסת העולם: “אני יודע שהעולם לא מורכב מטובים ורעים בלבד. אבל בעצם כן”
 מרבית המרואיינות דיווחו על שינוי בתפיסת עולמן בעקבות עבודתן, ובמיוחד ביחסן למי שלדעתן אחראים לעוול הספציפי שבו טיפלו. לעתים חשו שנאה כובשת, משתקת, משטמה של ממש כלפי גורמים אלה. בחלוקה גסה, ניתן לחלק את הקבוצות שזכו ליחס זה לשלוש: בראש ובראשונה המדינה, ומיד לאחריה – גברים ובעלי הון. “ביחס למדינה יש אגרסיות, אבל זה ברור. זה עניין של גישה. זה חלק מהתפיסה הפוליטית”. לא פעם הפגינו המרואיינות עוינות רבה יותר ביחס לאלימות הבריוקרטי, שנתפסה על ידן כקשה ומיאשת יותר מאלימות פיזית ומינית. אחת המרואיינות הצביעה על יחס הממסד ללקוחותיה כסיבה מרכזית לעזיבתה:

פשוט הרגשתי שאני לא יכולה יותר. מה ששבר אותי הייתה העבודה מול הממסד. מול אטימות ורוע, כל הזמן, כל הזמן, ולדעת שהאטימות והרוע הזה זה אנחנו, זו המדינה שלי, בשלב מסוים הרגשתי שאני מסתובבת שונאת, כועסת... אנשים אמרו לי את לוקחת את זה קשה מדי, המשיכו להתנהג יפה לאנשים האלה, ואני לא יכולתי להסתכל להם

בעיניים, לחייך אליהם, לשתות קפה, לשבת אתם. לא יכולתי. הייתי עוינת, כועסת. ובאמת זה הרג אותי.

סלידה מיוחדת הובעה בחלק מן הראיונות כלפי עורכי דין בשירות המדינה. עורכת דין אשר טיפלה במהגרים אמרה: “אני יותר ויותר מסתכלת על עורכי הדין בצד השני ותוהה איך הם מרשים לעצמם להיות אחראים לזוועות כמו החוק למניעת הסתננות. זה מעסיק אותי”. עורכת דין אחרת סיפרה על תקרית שהייתה לה לאחר דיון בבית משפט עם פרקליט:

איברתי סבלנות לשופטים, לפרקליטים, בעיקר לאנשים מהמילייה החברתי שלי. היה מישהו, חבר של חבר, שייצג בתיק מזויע של חוסר צדק כל כך בולט, זה היה לגבי שטחים, לגבי חוסר נגישות, ובהפסקה אני התפוצצתי עליו, כשהייתי בחוץ. וזה לא אופייני לי. אבל אני לא יכולה לסבול את הצביעות הזו... אל תגיד שאין בינינו שום הבדל, אנחנו בסך הכול עובדים בשני מקומות שונים. לא יכולתי כבר.

המרואינות שעבדו בארגונים פמיניסטיים היו לרוב נשואות. חלקן אמרו כי אם היו נדרשות ליצור קשר עם גברים לאחר שהגיעו לעולם זה הן היו מתקשות בכך. עורכת דין שעסקה באלימות מינית ציינה: “לא הרגשתי שנאת גברים או משהו כזה. אבל לעתים אי אפשר שלא לחוש שיש ניצול מכוון ושיטתי של מין אחד שמנצל מין אחר”. אחרת, שעסקה בסוגיות פמיניסטיות כלליות, חשה בהשפעה רבה יותר על חייה הפרטיים: “הפמיניזם עושה לי המון ריבים בבית, עם כל הכבוד. אני לא מסוגלת להפריד בין מה שקורה בעבודה לבין הכיור בבית. הפוליטיקה המשפחתית לא פשוטה”. עבור עורכת דין שעסקה באלימות מינית וחיה עם בן זוג תקופה קצרה בטרם החלה בעבודתה, נוצרו קשיים של ממש:

הזוגיות שהייתה לי כשעסקתי בתחום – זה היה קשה. באיזשהו שלב הוא אמר לי תפסיקי להוציא עליי את כל הזעם שלך על גברים... זה היה מאוד קשה. זה לא היה הרסני, אבל הוא העמיד אותי במקום בצורה מסוימת. היו לי סרטים לשכב אתו, בכלל. זה מאוד השפיע עליי, ברור שזה משפיע, את קוראת את כל סיפורי האונס המטורפים האלה... התחלתי לשנוא מלא אנשים, במיוחד גברים.

עורכות דין שטיפלו באנשים שחיו בעוני חשו תיעוב עמוק כלפי בעלי הון, תאגידים וחברות גדולות. באחד הראיונות הובעה עמדה קיצונית במיוחד: “כללי המוסר שלי לגמרי אומרים שמותר לגנוב מעשירים כדי לתת לעניים. דווקא מתוך ידיעה שאין סיכוי שיאמצו את עמדותי כמו שהיא”. שינוי תפיסת העולם הוביל לא פעם גם לשינוי במערכות יחסים עם חברים ובני משפחה. מרואינות מצאו את עצמן משועממות עם חברים שאינם שותפים לעולמן המקצועי “אני לא יודע אם ניתוק, אבל התרחקות ממי שלא שותף לערכי זכויות האדם שאני מאמין בהם”. רבות דיווחו על שיעמום שחשו בשיחות חולין שגרתיות: “יש לי פחות סבלנות לאנשים. בהחלט פחות. העבודה פה – יש לי גם פחות זמן, אבל לפעמים אתה בא עם מקרה קשה, ומדברים אתך על שטויות. יש לי תפיסה אחרת לחיים, בהחלט. לפעמים אתה צריך שיחות חולין, אבל לרוב זה משעמם”; אחת המרואינות אמרה: “נשארה לי מעט מאוד סבלנות למי שלא מכיר את המציאות שאנחנו חיים בתוכה אבל רוב האנשים לא רואים אותה. זה מאוד בולט כשעובדים בתחומים שרחוקים מהעין אצל המיינסטרים. מי שלא רואה את זה מקרוב, לא יודע על מה הוא מדבר”. ומרואינת אחרת סיפרה:

אני יכולה להגיד לך באופן כללי שכל הסיפור הזה ביחד של עיסוק מקצועי פלוס עמדות פוליטיות מאוד מקשה עליי חברתית, גם אנשים ספציפיים וגם לצאת לפאב ולחשוב

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

שכולם שם פושעי מלחמה ולא לרצות להיות שם כשאני רואה גברים שנראים כאילו אתמול היו במילואים. וזה לא הופך אותי לבת זוג נעימה... קורה לי הרבה שאני יושבת עם אנשים – וכן מעניינת אותי המשכנתא והגנים של הילדים, אבל זו בריחה נעימה, תלוי במצב רוח שלי, הרבה פעמים אני לא מצליחה להבין במה כל האנשים האחרים האלה מתעסקים.

רק במקרה אחד הציגה מרואיינת תפיסה חיובית בנוגע לשיחות חולין מעין אלה: “יש לי חברות של היי טק, ואז הן מספרות שהעלו להן את המשכורת מעשרים לעשרים וחמש. זה נחמד להתאוורר”. היו גם מי שחשו כעס על היעדר מודעות לתחום עיסוקן, או על תפיסות שנדמו להן שגויות. האחת סיפרה “פוצצתי את ליל הסדר המשפחתי” על רקע דיון בסוגיה חברתית, בעוד שמרואיין נוסף הביע צער כי לא ניתן להחליף בני משפחה מסוימים באחרים, המודעים יותר לזכויות אדם. האחרת הבינה שעדיף כי תימנע משיחות על עבודתה עם משפחתה:

הבנתי באיזשהו שלב, שאני צריכה להפסיק לשוחח על הנושא בחברה אם אני רוצה להמשיך לשוחח עם אנשים, ובמיוחד עם המשפחה, שאותה אני לא יכולה לשנות. התחלתי לשנוא אנשים שלא הבינו במה אני עובדת. הדהים אותי שכל העולם כולו לא עוסק בנושא האקוטי הזה... היה כעס נורא גדול בגלל מה שאנחנו.

עם זאת, בשינוי שחל בתפיסת עולמן היה לעתים גם היבט חיובי שניתן להגדירו כצמיחה פוסט טראומטית.⁴³ הסבל והחולשה שאליהם נחשפו שימשו להן אספקלריה שמולה יכלו למדוד את חייהן שלהן ולהעריך את יכולותיהן מחדש. תהליכי צמיחה פוסט טראומטית אצל המרואיינות באו לידי ביטוי הן בפתרונות שבחרו למצבן, שבהם אדון בהמשך, הן בדרך שבה למדו להעריך את מזלן הטוב, על שהן נמצאות במקומן ולא בנעלי לקוחותיהן: “הרגשתי הרבה פעמים הכרת תודה. תודה לאל שאתה יכול ללכת, לראות, לא חולה סכיזופרניה”; “אני רק אומר שיש לי מזל שאני פה והם שם ושאני יכול לעזור”. מרואיינת אחרת ציינה: “אני מרגישה בת מזל, מה, אני סך הכל חוץ מאירועים אישיים כאלה ואחרים היו לי חיים קלים, אני לא רעבה, לא היו לי אירועים טראומטיים”. עם זאת, התפיסה היא אמביוולנטית: כך למשל אחת המרואיינות מציגה את הכרת התודה על חייה הטובים בדרך הממחישה דווקא את תפיסתה את העולם כמקום רע –

זה בהחלט משפיע על תפיסת העולם הכללית. בהחלט. אני אומרת לעצמי מה זה העולם הזה שיש בו כל כך הרבה רוע, ואז אני מבינה שאני כבועה של טוב, אהבו אותי במשפחה, לא פגעו, ואני יודעת להיות אסירת תודה על זה. שלא פגעו בי, באחים שלי, ורק שימשיך. יש לי חברים נורמאליים. עם הסטיסטיקה של אחת משלוש – אני אומרת שהעולם שבחוץ הוא נורא ואי אפשר לתת אמון.

ניתוק: “ידעתי שמי שטובות בדיסוציאציה שורדות. אחרות לא”
מנגנון הגנה בולט שנעזרו בו היה ניתוק, הן באופן מודע הן באופן לא מודע. המרואיינים הגברים בעיקר ציינו חומת הפרדה של ממש בינם לבין העבודה:

יש לי את החומה הזו. אני יודע שמהו רע קורה לאנשים אחרים ולא קורה לי. במובן הזה, אני מוצא את עצמי גם במקרים של כישלונות מהדהדים, וגם במקרים שהם ממש קשים, שאני מספר לאשתי ולאנשים אחרים והם נחרדים, אני כן מצליח להישאר קר ומנותק איכשהו. הגדרתי לעצמי בהתחלה שזה טוב להיות מנותק.

עורך דין אחר ייחס את יכולת ההפרדה למקצועו:

אני לא יכול להגיד לך שזה לא מלווה אותי, אבל זה תלוי במה מדובר... אין לי חרדות. אני לא קשוח, אי אפשר להגיד קשוח, זו לא המילה, אבל את יודעת, עושה כזו הפרדה ברורה בין העבודה לביני. אולי יותר מדי אפילו. לא חולק, לא מספר כאלה דברים, אבל זה כזה... תכונה עורך דינית כזו. יש הפרדה בין הקייס לביני. למתנדבים זה לא קל.

חלק מן המרואיינות בתחום האלימות המינית למדו את טכניקת ההתנתקות על בוריה: ”התנתקות זה טוב. אני מזדהה עם הנשים. אני יודעת מה זה דיסוציאציה. ידעתי שמי שטובות בדיסוציאציה שורדות, ואחרות לא”. עם זאת, הביטויים שבהם תיארו שלוש מרואיינות את ההשפעה הרגשית של עבודתן עליהן, לא ביטאו ניתוק דווקא: ”זה מתכון להתקפת לב, העבודה הזאת”; ”אני נורא לוקחת ללב, אבל אומרת לעצמי שאני לא לוקחת ללב”; ”זה עושה לי כאבים בשריר של הלב”. יכולת ההתנתקות נפגעה לפעמים, עת נוסף דבר מה לאלימות המינית: ”לפגיעות המיניות אני כבר אטומה, אבל למקומות אחרים הכוחות מתדלדלים”. ומרואיינת אחרת העוסקת בתחום זה ציינה: ”לא רק אונס בידי אבא, אלא היחס של האימא, או המשהו הנוסף. אלימות מיוחדת. עם הסטנדרט לומדים להתמודד, אבל הדברים שמעבר הם אלה ששוכרים. הקש הנוסף שמרסק את הגמל”. גם מי שעסקו בתיקי סחר בנשים הפרידו לא פעם בין הסיפור ”הרגיל” של רכישת נשים, מכירתן והזנייתן, בהשוואה לקיומו של רכיב נוסף: אלימות חריגה, נסחרות קטינות ועוד. אצל אחרות, ההימנעות התבטאה בסירוב מוחלט לדבר על דברים הקשורים לעבודה מחוזה לה, ואם התפתו לעשות כן, עמדותיהן היו מקשות על ניהול שיחה:

זה מעניין שאת שואלת על זה, הלכנו לחברים של בן הזוג שלי והם התחילו לדבר על נושא העבודה שלי וביקשתי להפסיק, אמרתי שאני לא אוהבת לדבר על זה כשאני לא בעבודה, אני יודעת שזה רק יגרום לנו לריב, היו קטעים שאנשים היו אומרים משהו והייתי מיד מגיבה באמוציונאליות ומגיבה בכעס.

אובדן אמון בעולם המשפט: ”ההתייחסות האליטיסטית, האוריינטליסטית, הפטרונית”
במסגרת הראיונות פרקו המרואיינות כעסים ותסכולים רבים ביחס לבית המשפט. אצל חלק היה אובדן האמון הדרגתי, אצל אחרות היה מעט אמון מלכתחילה. רבות הביעו חוסר אמון במערכת המשפט בכללותה והביעו רצון לעבור לצדדיה האחרים כגון גישור או מחקר. מרואיינת שעזבה את הפרקטיקה סיפרה על שיקוליה:

כשהחלטתי להפסיק את הפרקטיקה זה היה אחרי כמה פעמים שבכיתי בבית משפט, מול השופטת בכיתי, אמרתי שאני מתביישת שזה בית הדין שלנו... השופטת הציעה לי הצעת פשרה של 13,000 ש”ח. והתחלתי לבכות. אמרתי לה מה, אמרתי לה על מה אנחנו מדברות? פתאום הבנתי את הפער בין החוק בספר לבין החוק במציאות, סגרנו בסוף על יותר, אבל זו בדיחה. עד היום זה יושב לי בנשמה... הייתי חוזרת מבית המשפט ואוכלת את עצמי. זה היה מתסכל אותי. יש לי הרהורי כפירה כי אני שנים במקום הזה של לחזור מתוסכלת. מתוך רצון לשנות את החיים, ללמוד מחשבים או משהו. לעזוב הכול. לא מסוגלת להכיל את זה.

גם עבור עורך דין אחר עמדו הפשרות שבית המשפט כופה לעתים על המתדיינים בלב הקושי שיצר עולם המשפט:

יש מה שלא גורם לי לישון טוב בלילה. פשרות. זה הורג אותי. זה גורם לי ייסורי מצפון. כשאני מתוך שיקול מצפוני קר מאלץ לקוחה שלי לקבל פשרה, כשלקוחה אומרת לי:

”זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשיים של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

יש לי את האמת שלי, ואני לא רוצה פשרה, ואני מפעיל עליה איזה מכבש אחרי שביט מושפט עושה את זה, השובט אומר תקשיב, אתה תפסיד, קח מה שאני נותן לך, והלקוחה אומרת לי: 'מי הוא בכלל, נלך לערעור', ואני מסביר לה שאין סיכוי לערעור, ואנחנו מקבלים, אז אני מרגיש רע, זה חודר את ההגנות שלי. אני מרגיש שפגעתי, ששברתי רוח של בן אדם, שרצה להילחם, ושהסתכל לצדק בעיניים ואמר זה אי צדק, הוא הכיר בצדק, רצה להילחם, היה לו אומץ, ואני חושש שזה בלתי הפיך, אני חושש שאם אני בגדתי בו, פעם הבאה שהוא ירצה להילחם הוא יגיד בן הברית שלי בגד בי, בטח יבגוד שוב, למה ללכת שוב, ואז יכוף את ראשו בפני הנוגש, וזה משהו שאסור לסלוח עליו. לי. על מה שעשיתי.

לעתים חשו המרואיינות תחושות סלידה כלפי שופטים:

לא יכולתי לסבול את זה גם אצל שופטים. איזה שופט בעליון אמר, והלקוח היה באולם, משהו כמו 'נו, אתם לא יכולים לפתור את זה? תזמינו אותם לכוס תה באוהל ותפתרו את זה' והלקוח יושב שם. ההתייחסות האליטיסטית, האוריינטליסטית, הפטרונית, חוסר הבנה מוחלט למציאות.

אחרות טענו כי בית המשפט חש סלידה מיוחדת כלפי הקבוצה שבטיפולן: "בית משפט סגר את כל הדלתות, החלונות, ואטם את הגג בפני האוכלוסייה הזו, וגם הרביק להם תווית על הדרך". עורכת דין אחרת ציינה כי הפרופורציות של התמונה הרחבה הן שיצרו אצלה תסכול עמוק ממערכת המשפט, וכמו כן הידיעה כי להצלחות משפטיות יש בסופו של דבר משקל קטן מאוד בחייהם של לקוחותיה: "את יודעת, אנשים במצוקה. נניח שהצלחת לעזור לה במקרה הזה, מה פאקינג זה עזר להם בחיים, לאיזה חיים הוא חוזר, מסכן, זה לא רק עזרה לא עזרה, הצלחתי לא הצלחתי, את יודעת שזה קצה הקרחון".

לעומתן, מרואיינות אחרת מצאה בניצחונות פיצוי לקשיים הנפשיים הרבים שחשה בעת ייצוג לקוחותיה:

תוצאות זה מאוד חשוב. כשאת משיגה להם פסק דין מרשים, מעבירה להם כספים, זה מה שמחזיק אותך בחיים. האנשים האלה, שאת מצליחה להשיג להם סיוע, להעביר כסף, זה הכל בשבילך. את לא יודעת איזו שמחה זו בשבילי... אתה מבין כמה זה יכול לשפר להם את החיים, מה שהם צריכים לעצמם, זה החיזוק האמיתי... זה שאתה יכול להזיז, אני יכולה להניע את המערכת, בלי הגבלה ללכת לבית משפט, וכשאתה מנצח, זה מתוק, זה כסף. כסף יותר מהרגיל.

פחדים ופגיעה בתחושת הביטחון האישי: "חזרתי הביתה וחשבתי על הסרט פסגת הפחד"
שני סוגים שונים של פחדים וחששות הובעו על ידי המרואיינות: האחד, חשש קונקרטי כי לקוח מסוים יפגע בעצמו, בסובבים אותו, בהן או בעובדים עמן. השני היה חרדה כללית יותר ולא ממוקדת באדם או במקרה מסוים דווקא.

סביבת עבודתן של עורכות דין חברתיות איננה תמיד סביבה בטוחה. עורכות דין שסייעו לנפגעות אלימות במשפחה סיפרו על ההסלמה שחלה לאחרונה בדרך יחסם של אבות גרושים כלפי כלל המטפלים בענייני המשפחה, לרבות עורכי דין ושופטים. נפגעת אלימות מינית הפכה את השולחן על אחת המרואיינות משהבינה כי לא יוגש כתב אישום כנגד האדם שפגע בה. עורכת דין אחרת נכנסה במסגרת עבודתה לבניין שעליו נכתב "מוות ליהודים". במקרים בודדים בלבד היו איומים פיזיים, בעיקר בתחום הפלילי. עורך דין פלילי סיפר על לקוח שאיים להרגו: "אחר כך

חזרתי הביתה, וחשבתי על הסרט פסגת הפחד“. באחת הקליניקות התיישב פונה מול הסטודנטית, שלף סכין והחל לחתוך את עצמו. לקוח אחר, בכיסא גלגלים, הודיע לסטודנטית כי אם עניינו לא יטופל הוא יגלגל את עצמו עם הכיסא במורד המדרגות. ועדת האתיקה של הקליניקות פרסמה ביום 19.2.13 תשובה לשאלתה של עורכת דין בנוגע ללקוח שלו היא מנסה לסייע בהשגת דיור ציבורי, המאיים להתאבד. במקרים מינוריים יותר, איימו לקוחות כי יגישו תלונה ללשכה כנגד מרואיינות. בהקשר זה יש לזכור גם את הקשריו הגלוקאליים של המחקר הבאים לידי ביטוי בהתגברות הרדיפה אחר פעילים חברתיים כפי שהמחישה למשל הודאתה של עמותת “אם תרצו” בבית המשפט בנוגע למעקב אחר ארגוני זכויות אדם.⁴⁴

חשש מפני פגיעה של הלקוח באחרים ניכרה בעיקר אצל מי שטיפלו בפגועי נפש ובעבריינים פליליים: הן חששו כי תוצאות מוצלחות בדיון המשפטי עלולות להוביל לתוצאות הרות אסון במציאות. חשש הפוך, מפני פגיעה בלקוחות בידי אחרים, הובע בעיקר אצל מי שטיפלו בנפגעות אלימות פיזית ומינית.

פרט לחששות קונקרטיים אלה, שלרוב היו קשורים ללקוח או למקרה מסוים, הובעו גם חרדות כלליות שהתפתחו בעקבות העבודה, והם אפיינו בעיקר מרואיינות שעברו עם נפגעות תקיפה מינית. אחת מהן סיפרה על השלכות העבודה על הדרך שבה היא מגדלת את ילדיה:

אני מאוד מזהירה אותם לא לדבר עם זרים, זר אף פעם לא צריך עזרה מילד. מבוגר לא רוצה עזרה. זו ישר נורה אדומה. אם שואלים אתכם משהו, לענות מיד “אבא שלי צריך לבוא”, למצוא מבוגר אחר ולהיעזר בו, לא לתת פריטים על עצמך, לא להתפתות גם אם מציעים פלייסטיישן. הם גדלו על זה מגיל אפס. גבולות ברורים, כל אחד יש לו פרטיות על גופו. גם אם מישוהו אחר רוצה לגעת – אין לו זכות. הבן שלי – הסברתי לו את זה בצורה עדינה, אבל הוא לא הבין למה מישוהו ירצה לעשות משהו כזה? אמרתי לו אתה צודק, השאלה איזה גיל, איזה הסבר, הוא גם באינטרנט, בפייסבוק, אז אני לא מרשה להתכתב עם מי שלא מכירים, בוודאי לא להיפגש, כל מה שנראה לו חשוד – הוא מיד מספר. אני עוקבת אחרי זה באינטרנט, חוקרת אותם בצורות עדינות ותקיפות. כשרצינו לנסוע לחו“ל, הילדים אמרו “בואו נסתכל במפה ונראה מה המקום שהכי פחות חוטפים בו”.

– ואצל אחרת –

יש לי את התפיסה של העולם כעולם פוגע יותר. אני לא חיה סטיסטיקות, לא הולכת על אחת לשלוש, אחת לשש, אבל יש את הידע שזה מעבר לפינה. כשהבת שלי ישנה אצל חברות אני לא רגועה. בן שלי הולך לשירותים אני לא יושבת בשקט, אני הולכת מיד לראות למה לא חוזר. בעלי בכלל לא מבין למה צריך לקום.

עורכת דין שלישית אמרה בפשטות: “אני לא מרשה לבת שלי להתקרב לגברים”. עבודתן של עורכות דין אחרות תורגמה לאו דווקא לפחד, כי אם למודעות גבוהה יותר:

אני בכלל לא חושבת על הדברים האלה, יכולה ללכת לבילה בכל מיני מקומות בלי לפחד. אבל בעקבות העבודה נהייתי יותר מודעת, מצאתי את עצמי פתאום מסתכלת אחורה, אבל לא באופן משתק. זה לא יהיה שיקול... אולי זו הדרך שלי להרחיק את עצמי מזה, אחרת אתה משתגע. לא הרגשתי אף פעם שזה משפיע על האופן שבו אני מתנהלת, אבל אני כן מרגישה באופן כללי שאני יותר מודעת לזה, יודעת שדברים רעים יכולים לקרות.

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

קשיי שינה: “מצאתי את עצמי בוכה בלילה במיטה”

רק במקרים בודדים השפיעה עבודתן של המרואיינות על שנתן. עורך דין שטיפל בין היתר במוגבלים בנפשם, אמר כי רק הם הדירו שינה מעיניו: “הטיפול במאושפזים בכפייה, זה באמת היה לי הכי קשה. לא ישנתי בלילה. אנשים שאמרו שמחשמלים אותם, קושרים אותם”. עורכת דין אחרת תיארה מקרה אחד של אישה שהייתה מיוחדת עבורה: “מצאתי את עצמי בוכה בלילה במיטה, בפעם הראשונה מאז שהתחלתי בעבודה הזו. למה דווקא היא? היא גם נכנסה לי מאוד ללב, מה שלא נתתי שיקרה כל כך, היא סדקה לי שם משהו”.

עורכת דין שניהלה משרד פרטי בטרם החלה לעבוד בעמותה סיפרה כי שנתה נדדה בלילות בשל חששות בנוגע לפרנסתה, המבוססת על תרומות לעמותה, וזאת לצד תיקים קשים, לקוחות קשים, תחושת חוסר צדק ורדיפה פוליטית כנגדה וכנגד עמיתה. מרואיינת אחרת תיארה שינה לא סדירה, חלומות על התיקים שבטיפול ורצון להתנתק מן המציאות בדרך זו: “לפעמים אני חולמת על המקרים, אני מתעוררת בלילה. לפעמים לפני שאני נרדמת אני חושבת מה אני יכולה לעשות. אני מוטרדת כל כך ממה שראיתי ביום שבא לי להיכנס למיטה, בא לי שקט. לסגור את הדלת ולישון”.

חלומות: “כל הזמן ראיתי לטאות מטפסות עליי”

להבדיל מהפרעות בשינה, המשתייכות לקבוצת הסממנים המשקפים עוררות יתר, החלומות הם חלק מקבוצת סממנים אחרת, המשקפת חודרנות של הטרואומה אל השינה. גם כאן, מספרן של עורכות הדין שסבלו מסייטים דרך קבע היה מועט. עורכת דין שעבדה עם אוכלוסיות מוחלשות חלמה כי היא נרצחת בשכונת עוני שבה עבדה; עורכת דין שביקרה בבתי סוהר צבאיים בשנה הראשונה לעבודתה סיפרה שסבלה מסייטים לצד תחושת אשמה: “היו לי סייטים בלילות, כל הזמן ראיתי לטאות מטפסות עליי, כמו בתורכיה באיזה מרתף עינויים”. עורכת דין העוסקת באלימות מינית חלמה רק חלום אחד, מינורי דווקא, שייצג במידה רבה את תחושותיה בנוגע לעבודתה: “חלמתי שפרצו לי הביתה ואני מתקשרת למשרה ואף אחד לא עונה לי. וזו הייתה התחושה – שגם אם דברים נוראים יקרו, אף אחד לא יהיה שם”. מבין הגברים שרואיינו רק אחד ציין כי עבודתו תורגמה לסייטים במהלך שנתו, וגם כאן הדבר התרחש רק בנוגע לתיק רצח קשה במיוחד: “ממש היו לי סייטים בלילה. שבוע התקשיתי לישון”.

תחושות אשמה: “אני חוזרת הביתה ויש לי ילדים נחמדים, בית נחמד”

תחושת אשמה, ככל שהופיעה אצל מרואיינות, התקיימה בשני ממדים: האחד, אשמה על הפער בין חיי המרואיינת לבין חיי הלקוח. הדבר בא לידי ביטוי בקושי במעבר בין העולמות: “קשה לי לעשות את המעבר לתל אביב הנקייה והיפה, לחיי הרבש שלי, ולהשאיר אותן שם”. על עורכת דין שעבדה בשטחים הקשה המעבר החד בין עבודתה לביתה: “בתקופה זו, כשייצגתי שטחים, הרגשתי רגשות אשמה נוראיים, שאני חיה חיים נורמאליים. את הפער בין מה שראיתי שקורה לפלסטינים בשטחים ואני חוזרת הביתה ויש לי ילדים נחמדים, בית נחמד”.

סוג שני של אשמה התקיים ביחס למצבם של הלקוחות בהקשר נרחב יותר. לעתים האשימו המרואיינות את עצמן בכישלונות, לעתים ידעו למקד את האשמה בגורם אחר:

תסכול ואשמה כן, מפעם לפעם, אבל בזה מאוד הצלחתי לאמן את עצמי. כאילו כשהייתי צעירה נורא לקחתי על עצמי הכל, ואם משהו לא הצליח זה בגללי אבל הבנתי שהלקוחות שלי הגיעו במצב הכי גרוע, אז או שאשפר או שיישאר כמו שהיה. זה עוד מכה בי מפעם לפעם.

עורכות דין שעסקו בהגירה פיתחו תיעוב של ממש ביחס למדינה:

אשמה – כן בטח. אבל שוב – תחושות האשמה שלי הן לא על מה שקרה שם, כן על מה שקורה להם פה. וזה בשני מישורים – אחד המישור הכללי. אתה פשוט מתבייש. מתבייש שאתה ישראלי. מתבייש שאתה יהודי. מתבייש שזו מתיימרת להיות מדינת חוק. מתבייש איזה מין התביישות כללית כזאת. לפעמים אני מרגישה אשמה אם אני חושבת שלא נתתי ייצוג מספיק טוב – זו האשמה האמיתית. שם אני לוקחת אחריות. קשה לי. אם עשיתי טעות, לא הגשתי משהו בזמן, לא חשבתי על טיעון, זו אשמה. זה שלי. אבל הדברים האחרים – לאט לאט אני משתחררת מהם עם השנים. זה לא שלי. אני אפילו לא מנסה לחפות על השיטה. אני אומרת ללקוחות שלי שמשדר הפנים משוגע, והם מסתכלים עליי בחשד, פוחדים שמשטרה תיכנס לחדר ותעצור אותי.

שטטוש גבולות ביחסים עם הלקוח: ”הפכתי להיות חלק מהחיים שלה, כי היה שם חלל מאוד גדול“

בהיעדר מודעות לחשיבותם של גבולות כמו גם כלים ליצירתם, נחצה לא פעם הגבול בין מערכות יחסים מקצועיות לאישיות. אחד הנתונים שצדו את עיניי במחקר הכמותי, על אף היותו בשלבים מקדמיים, היה העובדה כי 31% מבין המשיבים הצהירו כי במקרים קיצוניים יסכימו לעשות דבר המנוגד לחוק למען לקוחותיהם, כגון הסתרת מבקש מקלט בביתם. סוגיה זו הוזכרה שוב ושוב גם במהלך הראיונות: ”היום, ברטרספקטיבה, אני יכולה לראות שהיו השלכות רגשיות, והבנתי כמה שאנחנו לא מאומנים לעשות את ההפרדות. אומרים לנו שאנחנו לא כמו עורכי דין רגילים שמתנתקים, שאנחנו צריכים להיות אמפאטיים, אבל אין לנו את הכלים לעשות את זה“. מרואיינת סיפרה כיצד נשאבה אל חייה של לקוחה, ומילאה תפקידים שונים שאינם קשורים לעריכת דין דווקא: ”הפכתי להיות חלק מהחיים שלה, כי היה שם חלל מאוד גדול“. אחרת הצביעה על גלישה כוללת לתחומים לא משפטיים, בשל רצון לעזור ללקוח: ”קשה להישאר רק בקטע המשפטי. גולשים. אנחנו מנסים, יודעים שהערך המוסף שלנו שם, אבל אנחנו נגררים לשם“. היו עורכות דין שנתנו – במקרים מועטים יחסית – מתנות ללקוחותיהם, ולעתים גם כסף או שווה כסף, או רצו לעשות כן:

להיכנס לבית של אלמנה, חמישה ילדים ישנים על הרצפה, והרווחה אומרת כל שנה ניתן מיטה אחת. כל הזמן עוברת מחשבה – לשים שק אוכל מחוץ לדלת? מה אני אמורה לעשות? מה אני משדרת לסטודנט? זה היה זיכרון קשה. השארתי רק פעם אחת אוכל, בעילום שם, אבל לא כסף.

אחרת נתנה במתנה תכשיט בעל ערך סנטימנטלי למהגרת שעמדה לפני גירוש: ”נתתי לה צמיד שאמא שלי נתנה לי ולא ידעתי מה יהיה אתה ולא הרגשתי טוב שהיא תיסע בלי כלום“. מרואיינות נוספות דיווחו על מעורבות בתפקידים לא משפטיים בחיי לקוחותיהן, בין השאר בסיוע במילוי צרכים כגון דיור, ביגוד, מזון, וגם טיפול בבעיות שאינן קשורות באופן ישיר לטיפול המשפטי. אחד מעמיתיי קיבל יום אחד בשש בבוקר שיחה מלקוחה בבית הכלא. היא רצתה לדווח לו כי היא סובלת מעצירות.

גורמים מבניים

מקום העבודה: "כמו יתוש מבפנים"

לכל מקום עבודה יתרונות וחסרונות. בארגונים החברתיים צוינה לרוב לחיוב האווירה הקולגיאליה התומכת, שם יכלו עורכות הדין לשוחח על המקרים השונים עם עמיתים ועם מתנדבים. הן ציינו גם את השכר הנמוך ואת הקושי בעובדת היותו מבוסס על תרומות ארעיות אך הדגישו כי "הצדק ממכר, מתגמל. שווה להרוויח הרבה פחות ולהרגיש משמעותית".

בקליניקות יש אמנם מספר מועט יותר של תיקים ויש חופשות קבועות שבמהלכן עומס העבודה פוחת, אך גם שכר נמוך יותר ותחושת תסכול על מיקומן בעולם האקדמי: "אנחנו בתחתית שרשרת המזון... מוסד שמרני, מיושן, מתייחסים לקלינאים כאילו שהם זבל" ומרואיינת אחרת אמרה: "אני לא יכולה לאבחן בין מה שעשתה לי האוניברסיטה לבין מה שעשו לי הלקוחות. שניהם טראומטיים מבחינתי". קלינאית שלישית, שבחרה לעזוב את התחום הסבירה מדוע עשתה כן: "מה ששכר אותי היה עניין ההכרה. ראיתי בזה שליחות. אני אוהבת את זה, טובה בזה, זה הייעוד שלי. אבל לא יכולתי לסבול שאני לא מתוגמלת, מקודמת".⁴⁵

מרואיינות מקרב עובדי המדינה חשו אף הן מבודדות, משום שעמיתיהן לעבודה ראו בקבוצה המטופלת על ידן כמי שאינה קורבן "של ממש" או כבעלת אשם תורם לקורבנותה:

יחס אחרים בשירות המדינה? מאוד משפיע. הכי משפיע. אני מצפה שכולם יפעלו כמוני. אני מצפה שכל ארגון בתחום כזה, כל משרד יציב אנשים מתאימים לטפל באוכלוסייה הזו. וכשאתה נתקל באנשים שעוסקים בתחום הזה ולא מבינים מונחים בסיסיים, זה גומר אותי. או שבאמת – שאנשים במשרדי ממשלה לא מבינים את התופעה, או תגובות של בתי משפט, פרקליט מטפל שלא מבין כלום בסימפטומים... האדם שהם צריכים לטפל בו הוא עבורם רוח רפאים, אבק... אנשים שאמורים לטפל בקורבנות לא מבינים מהם קורבנות.

לצד הזלזול כלפיהן מעמיתים בשירות המדינה, גם הציבור והתקשורת ראו בהן לעתים כנציגותיה האטומות של המדינה, הפוגעות בקורבנות במקום לסייע להם. מעליבה במיוחד עבורן הייתה הביקורת – החריפה לעתים – על התנהלותן שהשמיעו ארגונים חברתיים, שטיפלו במטרות זהות לשלהן. עם זאת, לא כולן איבדו תקווה לגרום לשינוי מבפנים בסוגיות שבהן עסקו: "הרגשתי מאוד מנוודה. הייתי כמו מצורעת. אבל למדתי לאורך השנים שצריך להביע את דעת המיעוט, וכשאת מביעה אותה – אולי לא היום, לא מחר, לא מחרתיים, אבל זה שוקע. ובעתיד – אולי יסכימו אתך. וגם זה הישג. זה קצת כמו להיות יתוש מבפנים".

השפעת הלקוחות: "יש להם יותר כוחות ממה שאני חושבת"

שני גורמים מרכזיים מעצבים את הדרך שבה ישפיעו הלקוחות על טיב המחיר הרגשי ועל היקפו: זהות הלקוח ומהות הפגיעה שספג. בעת טיפול בלקוחות (להבדיל מטיפול בעתירות עקרוניות), נדמה כי הגורם המשמעותי ביותר במחקר היה קיומן של מסגרות תמיכה נוספות פרט לעורכת הדין. לקוחות שהיו להם סביבה משפחתית תומכת, חברים ואמצעי קיום בסיסיים הקלו במידה מסוימת על תחושתיה של עורכת הדין ביחס למי שאלה נשללו מהם:

הפלטטינים שבתיקים שלהם טיפלתי היו בעלי משפחה, הם היו חלק מכפר, היה להם איפה לגור. יש בזה משהו שאת מרגישה שלא כל האחריות עליך. אני עכשיו מנהלת עבורם מאבק נקודתי, אבל השטח יותר רחב, זה רק דבר אחד שהם עושים. מהגרים,

לעומת זאת, זה סוחט לגמרי, הם היו מופיעים במשרד, תלתיים, יוצרים תחושה הפוכה: עבורם, את קרן האור שתפתור את כל הבעיות בחיים. זה שונה כשאת מטפלת באנשים שהם תלושים בעצמם. אין להם הרבה קשרים בעצמם, את אחד הקשרים. מצפים שתיתני מענה, וזה אחרת. אם אתה חי כאן, כשיש אסון יש מענה, יש תמיכה מקומית.

כוחם של הלקוחות, כפי שנתפס על ידי המרואיינת, השפיע אף הוא על הדרך שבה הוערכו הלקוחות, צרכיו והטיפול הנדרש:

אני חושבת שדווקא מה שעוזר לי הוא שהכוחות של הקליינטים שלי מרשימים... זה תלוי בקליינט, בכוחות שלו, והרבה פעמים אני מפקשת בהערכה הזו לרעה, יש להם יותר כוחות ממה שאני חושבת... בהתחלה, הייתי מסדרת להם מקומות עבודה, היום אני מאמינה שטוב לתת לאנשים להסדר לבד.

בתוך הספקטרום הרחב של האוכלוסיות המטופלות במסגרת עריכת דין חברתית, נוצר אצל המרואיינות מדרג ביחס לקשיים הנפשיים העשויים להיווצר בעת הטיפול בכל קבוצה. בתחומים מסוימים פגיעה נפשית נלווית הייתה ברורה מאליה – באחרים פחות. רוב המרואיינות הניחו כי “לגיטימי יותר” שיחושו במחירים רגשיים בגין עבודתן אם יעבדו עם נפגעות אלימות מינית, אך לא עם “סתם” עניים או מוגבלים בנפשם:

אין משהו קיצוני כמו סחר (בנשים, נ.ל.), רק העוני המחורבן הזה שלא זו, הדלות הזו, לקוחות בלי שיניים בגיל 50, לדעת שהם סכרתיים אבל אין מצב שהם יעשו עם זה שום דבר, כי הם חיים בתוך חרא, והם פאסיביים לחרא הזה, זה משהו שמחלחל ולוקח לו, הכניסה לשם היא תמיד קשה. אני כבר מכירה את כל מי שאני רואה שם. עוד פעם לראות אותה בלי שיניים... העוני הזה הוא קשה.

לקוחות מוגבלים בנפשם הציבו קשיים מרובים במיוחד בפני המרואיינות. אחת מהן הצביעה על הקושי המתקיים בנקודת המפגש בין מי שכללים רציונאליים מכתובים את פעילותן המקצועית, לבין מי שמנותק מכללים אלה: “לנו כמשפטנים קשה להבין מצב פסיכוטי. מה עושים עם זה. ולפעמים הם נכנסים למצב הזה ואין להם בוחן מציאות, מה זה הדבר הזה? Nobody home... מחלות נפש מערערות את כל הביטחון העצמי בפרויקט האנושי”.

שעות עבודה וחופשות: “הזמינות הבלתי פוסקת מחרפנת”

שלושה משתנים מרכזיים עיצבו את שעות העבודה של המרואיינות: תפיסתן האישית את חובותיהן המקצועיות; מצבן המשפחתי; התפתחות הטכנולוגיה. מרביתן עבדו שעות ארוכות מבחירה ולא בשל אילוץ מקום העבודה. אצל מעטות בלבד הייתה קיימת ההבנה, כפי שביטאה אחת המרואיינות: “אני רואה את עצמי רצה למרחקים ארוכים, מחזיקה מעמד בתחום שהוא מאוד קשה. אי אפשר לשמור על מתח עבודה פסיכי. צריך לדעת לעשות פוס”. אך גם מי שאחזו בתפיסה זו לא הצליחו ליישמה, ועבדו שעות ממושכות.

רבות מעורכות הדין הזכירו את חובותיהן כלפי המשפחה (ובעיקר כלפי ילדים צעירים) כגורם המגביל את שעות עבודתן, או, לכל הפחות, קוטע את יומן לשניים – לשעות משרד ולעבודת לילה מהבית. הדואר האלקטרוני והטלפון החכם הוזכרו שוב ושוב כגורם המגדיל לאין ערוך את שעות העבודה ומטשטש את הגבול בין החיים הפרטיים למקצועיים. רובן ציינו כי הן עובדות כעשר שעות ביום, אך כשביקשתי שיבהירו אם הן מתכוונות לעשר שעות במשרד, ואז המשך עבודה בביתן או במקום אחר, השיבו בחיוב:

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

אין אצלי הפרדה בין עבודה לחיים אחרים. מאז עידן הסמארטפון זה כנראה יותר גרוע. אני לקחתי את היתרון שיש בעבודה מסוג כזה, את הגמישות, את היכולת לעבוד בשעות ומקומות שלא מחייבים להיות כאן, אבל גם את הצד ההפוך: שלא מתנתקים. אני לא מרגישה שאכפת לי, כי אני כל כך אוהבת את העבודה שלי.

נוסף על העיסוק הגלוי בעבודתן, רבות מהן היו מוטרדות לאחר שעות העבודה מן התיקים שהותירו מאחור: “אני נשואה לאיש הייטק אמתי, שמגיע הביתה מאוחר, יש לי שלושה ילדים. אני ממשיכה הלאה. אחרי הצהריים אני עסוקה, אני ממשיכה הלאה. זה רודף אותי. זה לא מפריע לי לתפקד, אבל זה כל הזמן אתי”.

חלקן היו בכוננות מתמדת שכן חששו ממקרי חירום כאלה ואחרים. שיחות בשעות לא מקובלות הפכו לעתים חלק מן השגרה: “הם לא מצלצלים אליי בשבת, אבל כן מתקשרים בשעות משונות, ואני עונה תמיד. הזמינות הבלתי פוסקת מחרפנת. אני לפעמים מבקשת שיתקשרו בשעות עבודה אבל עונה תמיד”. מעטות נמנעו מכך: “מאוד תחמתי את שעות העבודה, שעות עבודה הן שעות עבודה ולא לשעבר את החיים לעבודה, לשמור את הזמן של היום שהוא לא עבודה. ולא משנה מה – אבל לא עבודה. כי זה שואב ואין לזה סוף”.

חלק מעורכות הדין מיעטו לצאת לחופשות, וגם בעת חופשות מרוכזות המשיכו לעבוד מביתן. הן ידעו לדקלם כי חופשות הן דבר נחוץ אך לא יישמו זאת וגם כשיצאו לחופשות, לא תמיד התנתקו מעבודתן. שתי מרואיינות סיפרו כי לקוחות התקשרו אליהן גם במהלך ירח הרבש. שלוש אחרות סיפרו כיצד אחזו באופן נואש במחשב הנייד עד שהצוות במחלקת יולדות דרש כי יניחו לו לאלתר, שכן ילדן מבקש לצאת אל אוויר העולם ואף לו יש זכויות משלו.

כלים להתמודדות רגשית בקרב עורכות דין חברתיות: “לא מתעסקים עם הפיל”
מרבית המרואיינות סברו כי אין להן די כלים להתמודדות רגשית עם לקוחותיהן והביעו תסכול מהיעדרם של כלים כאלה:

צריך בלימודי המשפטים להוסיף מיומנויות בתחום מדעי ההתנהגות, בתחום של מיומנויות סיוע, וגם משאבי התמודדות, קורס חובה לכולם. הרי כולם יעברו בסופו של דבר עם בני אדם, גם אם לא נפגעי טראומה. אני זוכרת את עצמי עם אנשים שעברו דברים קשים מאוד, ואני זוכרת שאני יושבת אתם ולא יודעת להתמודד אתם. אני זוכרת את עצמי קופאת כשהאדם בוכה ואני לא יודעת מה לעשות.

אחרת סיפרה: “היה רגע שחלפה בי מחשבה על עבודה סוציאלית, ואז אמרתי לעצמי מה קורה לך, תתעשתי”. מרואיינת שלישיית חשה כי בפועל הייתה “חצי עובדת סוציאלית חצי משפטנית בשנים האחרונות”. עורכות דין אחדות דיווחו על ניסיונות להכתיב ללקוח (ובעיקר – ללקוחה) דרך התנהגות כדי למנוע התנהגות שתפסו כהרסנית:

אם הלקוחה בוכה, אני מנסה לעודד, מציעה לה אוכל ושתייה, מנסה שהיא תספר לי שוב שתדבר על זה כדי שננסה לעזור. מרגישה תמיד שחסרים לי כלים. חסר לי... שאני עורכת דין אבל הפכתי להיות גם מטפלת, וחסרים לי כלים של רופאה, של עובדת סוציאלית, של מטפלת. חסר לי. היה לי מקרה של אישה שחוזרת לחבר המתעלל. ניסתה להתאבד, חתכה ורידים. הגיעה אליי אחרי עדות, היא החליטה להיפרד מבן הזוג המתעלל. עבדנו קשה על זה שהיא תצא משם ותוכל להיות כמו בן אדם. זה מבחינתי היה טיפול קשה, אינטנסיבי. יום אחרי שקיבלה את מבוקשה חזרה לבן הזוג המתעלל. ביקשתי, דיברתי,

התחננתי, תהיי חברה שלו אבל אל תגורי אתו. פה הרגשתי שאני לא יודעת איך להגיע אליה, להראות לה שזה מפריע לי, שזה כואב לי, לא הייתה לי שום דרך להסביר לה שלחזור אליו זו טעות. אין לי כלים כדי להגיע אליה.

אחרות הסתפקו בניסיון לאתר איש מקצוע מתאים: ”למדתי להסתמך על אנשי מקצוע. אני לא מנסה להרכיב מחדש בן אדם שבור. אני מנסה למצוא לו פסיכולוג טוב... אני מתעסקת במצב של הקליינט עצמו. לא בטראומה שלו. זה מן פיל שמסתובב בחדר. לא מתעסקים עם הפיל”. במקרה אחד, הצביעה מרואיינת על חשיבותה של שיחה חד-פעמית עם פסיכולוג שסייע לה להבין את אופיו של לקוח מסוים:

הוא חזר ואמר לי שהלקוח פסיכופט, והוא לא מוכן לתת הערכה חיובית, וזה פשוט הפיל לי איזה אסיון. פתאום הבנתי שהלקוח הזה מתעלל בי, מטריד אותי, ואני חייבת להתנתק. ועשיתי את זה. ומאוד שמחתי. אבל רק הפסיכולוג הזה נתן לי מסגרת לחשוב על היחסים ביני לבינו בצורה שתנתק את זה מיחסי עורך דין – לקוח. בהפוכה הבנתי שהוא זה שמתעלל בי.

כפועל, מרבית עורכות הדין לא זכו לסיוע נפשי במקום עבודתן, למעט דיון מקרי בשיחות צוות. במקומות שבהם טופלו נפגעות תקיפה מינית הייתה התייחסות רבה יותר לקושי הנפשי, אך היה זה בעיקר בארגונים ופחות במשרדי ממשלה ובקליניקות.⁴⁶ מצב זה התקבל כמובן מאליו ואף רצוי על ידי גברים; נשים הביעו צורך בקיומו של סיוע נפשי אישי או פרטני. מרואיינות בתפקידים ניהוליים הסכימו כי קיימת חשיבות לסיוע נפשי, אך הסבירו את היעדרו באילוץ תקציב לרוב. רק אחת סברה כי ”זה חוסר אחריות לעבוד בלי הנחיה. אי אפשר לעבוד בתחומים כאלה בלי גב”. חלק מן המרואיינות טענו שהן עצמן חסונות, אך ציינו את תחושת האחריות שהן חשות כלפי מתמחות, סטודנטיות ומתנדבות העובדות בפיקוחן. אחת המרואיינות נשאלה על ידי עמיתה לעבודה ”אנחנו שומרות עליהן ועל הסטודנטיות, נ.ל), אבל מי שומר עלינו?”.

מודעות למחירים רגשיים: ”אני מדחיקה היטב”

חלק מן המרואיינות שמעו לראשונה על המונחים ”טראומה משנית” ו”טראומה עקיפה” ממני בעת הריאיון. אחרות היו מודעות להם. רובן קשרו את המונחים עם דיכאון, והכחישו את קיומו אצלן. מרואיינת שעזבה את מקום עבודתה, גילתה את משמעות המונח טראומה משנית שבועות ספורים לפני העזיבה, עת התבקשה על ידי עמיתה לעבודה לקרוא מאמר בנושא. המרואיינת תיארה את ההשפעה הקשה שהייתה לעובדה שמדובר במונח המוכר בספרות, אך לא לה: ”אני קוראת את המאמר שלה ובוכה. איפה הייתם כל השנים האלה. אמרתי לה, אני לא יכולה לקרוא, איפה זה היה כל הזמן, למה לא הסבירו לנו, למה לא דיברו אתנו, למה לא עזרו לנו. בכיתי ובכיתי. והיא בסך הכל רצתה הערות”. אחרת למדה את המושגים תוך כדי עבודתה, והבינה – גם אם באיחור – כי הם רלבנטיים גם לגביה: ”הייתה לי טראומה משנית קלאסית. ויתור על קשרים, התרחקות מאנשים שהכרתי... זה משתלט”. אחרות לא הכירו את המונח, אך סיפקו לו הגדרה קולעת למדי באופן אינטואיטיבי: ”מה זו טראומה משנית? מה אנחנו, האנשים שנותנים סיוע או טיפול, לאותם אנשים מסכנים, מה קורה לנו בנשמה. האם גם אנחנו סופגים את טראומות החיים שלהם?”. מי שזכו לטיפול במקום העבודה ידעו להעריך את חשיבותו:

סבלתי מאוד מטראומה משנית, בדיעבד. כשהתחלנו לדבר על זה בעבודה, או עם הפסיכולוגית או קודם, אחרי שנה וקצת שם, אני זוכרת משהו כזה בפעם הראשונה,

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחיריה הרגשיים של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

לא זוכרת איפה זה עלה. הסופרוויז'ן כן עזר לי, היא הייתה לי חשובה בנקודות קשות היא מאוד עזרה לי, לשתף יותר, להבין מה עובר עליי, לשים לב למגננה הזו שלי של האטימות, לשחיקה שאני עוברת, למודעות לראות את זה הולך וקורה, המודעות של ההבנה שזה לא טוב מה שקורה לי, להיזהר, לשמור על עצמי, גבולות עם לקוחות.

אחרות ציינו השפעה מינורית: “זה לא יושב עליי במועקה גדולה. זו מועקה קטנה ותמידית. זה לא שאני מתחרפנת. זו מועקה שהיא נסבלת. אפשר לחיות עם מה שאני חיה”. אחרת אמרה:

תכונת אופי אולי, שמאפשרת לי לא להיהרס מכל עניין. וזה אגב הולך ומתחזק עם השנים. אני רואה דברים עם השנים, אבל לא נותנת לעצמי להתפרק על כל דבר. אני יכולה להסתובב מדוכאת ימים בגלל משהו, אבל אני מדחיקה היטב. אני לא נוטה לכבי ולסיוטים.

רק אחת המרואיינות דיווחה על סממנים פיזיים ממש: “הייתי חולה פיזית. נאלם לי הקול לתקופה. הייתי חולה. כאבי בטן, חום. לא יכולתי להתעסק בלקוחות, העברתי את התיקים של הלקוחות האחרים שהיו אצלי. לא לקחתי לקוחות חדשים”.

מרבית המרואיינות חשו כי פיתחו במהלך השנים את הכלים הרגשיים הנדרשים להתמודדות עם הלקוחות:

ברמה האישית זה משפיע עלייך. דיכאון, עצב, כבודות, אבל אני לא מרגישה שאני יכולה... אני לא יודעת בדיוק מתי זה טראומה משנית, מתי זה אפקט ומתי זה נכנס למושגים הקליניים. אבל הייתי לא רפלקסיבית בתקופה הזו, לא היה לי את מילון המונחים, לא יכולתי לתת לעצמי דין וחשבון... לאורך השנים למדתי לשים גבולות. את הכלים הבינאישיים האלה – איך לשכלל אותם. אני מרגישה שהיום יש לי סט כלים, בסוג התיקים שאני מטפלת.

מרואיינות שעבדו עם נפגעות אלימות מינית ופיזית ועזבו את עבודתן הציגו בעיקר עייפות ודלדול כוחות:

כשאני חושבת על זה אחורה, אז כן בשלב מסוים הצלחתי להגיע לסוג של ניתוק, או הפרדה, איך שלא תקראי לזה, אבל כן הייתה בי סוג של עייפות מן המפגש הבלתי פוסק עם הנפגעות. זה אחד הדברים שגרמו לי לרצות להתעסק בזה מהמקום היותר נקי. עד היום פונות אלי נשים, אבל האינטנסיביות הזו לראות במשך שנים יום נשים כאלה, זה לא פשוט. זה לא פשוט. אני לא חולמת על זה בלילה או הופכת להיות אדם... לא יודעת. אבל כן הרגשתי עייפות בסוף התקופה.

מרואיינת נוספת אמרה:

הכוחות הנפשיים התדלדלו מאוד. אי אפשר לשרוד ככה לאורך זמן. יש אצלנו את מי שמחזיקות המון שנים, ויש את מי שארבע חמש ולא יותר שנים. לוקחות את זה פנימה... אני פוגשת אנשים שמזלם לא שפר עליהם. אין לי אשמה. אין לי פחדים. אבל המשאבים הנפשיים שלי מדולדלים. דברים קטנים יכולים לשבור אותי. פעם הייתי יותר חזקה, אבל בשנים האחרונות פחות, אבל זה גם חלק מהחשיפה ללימודים, לתיאוריה, הצורך לדבר עם מי שמבינים אותי, מהז'אנר שלי. בחצי השנה האחרונה אני בשיא ההבנה שזה גובה ממני מחירים.

מרואינית אחרת, שעבדה עם אוכלוסיות מוחלשות ועזבה את עבודתה, שייכה את העזיבה לקשיים הנפשיים:

למה את חושבת שהתנסיתי בסוף? נשברתי. כולם אומרים איזו מתוקה, איזה נחמדה, אבל דעכתי. היה קשה לי. אף אחד לא יכול באמת... להבין שאנחנו צריכים תמיכה. בכלל אין אפוטרופוס לרגשות, אין מותר ואסור. עם רגשות לא מתווכחים. דווקא הרגישות הגבוהה שלנו מובילה אותנו לעבודה הזו אבל גם להתמוטט ממנה. משק אוטרקי.

מרבית המרואיניות סברו כי אינן זקוקות לטיפול כלשהו. שתיים אמרו כי היו הולכות לפסיכולוג אם מצבן הכלכלי היה מאפשר זאת. חלק מן המרואיניות הלכו לפסיכולוג בגין דברים הקשורים לחייהן האישיים, והוא הסב את תשומת לבן לקשר שבין בעיותיהן לבין עבודתן, ולו באופן חלקי. עורכת דין שדווקא הייתה מודעת לנושא המחירים הרגשיים סברה כי איננה סובלת מהם:

את התיאוריה אני יודעת... אחרי המאמרים שקראתי וההרצאות – אני אולי רוצה לא לקטלג את עצמי, אבל אני לא מקרה מיוחד. כיום שלא אישן טוב בלילה, אבין שיש בעיה. אני חושבת ש... כאילו באיזשהו מקום, לא צריך להגזים ברמת החשיפה שלי. אני מגוננת בזה שאני יושבת באוניברסיטה, אנחנו לא דלת פתוחה, אני מגוננת קצת על ידי האדרת המקצועית שאני עוטה על עצמי, על התפקיד שלי, בטיפול המשפטי. אני לא בשורה הראשונה, וזה שיש לי סוג מסוים של שליטה על איזה סיפור הקליינט מעביר לי, וזה שיש שימוש מסוים במה שהקליינט מעביר לי, אני חושבת שאני לא שם. כשהיו לי סיטי לילה אצא מהעבודה. מצד שני, יתכן שאיש מקצוע יגיד שכן.

המרואיניות שחשבו שפיתחו חסינות כזו או אחרת לעבודתן נחלקו לשתי קבוצות שונות. האחת, של מרואיניות שחשו השפעה מועטה מאוד של עבודתן עליהן בתחילת הדרך, אך הרגשות הלכו וגאו עם השנים: “כשהייתי צעירה הייתה לי בטן יותר חזקה. ובשנים האחרונות זה הופך להיות לי יותר קשה, זו גם אחת הסיבות שנמאס לי, שאני רוצה לעשות דברים בלי טראומה משנית”. בקבוצה השנייה נמצאו מי שבתחילת הדרך נחרדו מכל סיפור וסיפור, אך מאוחר יותר חשו שההשפעה פוחתת: “זה פחות ופחות משפיע, אבל זה לא שהופכים להיות חסינים לזה”. אחרת ציינה כי גם לאחר שפיתחה חסינות, מקרים בודדים חמקו תחת השריון שעטתה על עצמה: “היו לי הרבה סרטים אתה. נעשיתי ממנה חולה... הייתה לי תחושה פיזית כשהיא הייתה מתקשרת, כאילו סוחטים לך סמרטוט בחזה... עם כל החוסן הנפשי שלי זה היה תיק נורא”.

שבע מבין המרואיניות אמרו כי לריאיון היה ערך תרפויטי מסוים עבורן: “בשבילי הריאיון הזה זה לנקות את עצמי טוב”, ואחרת, עמיתה ותיקה וקרובה, הודיעה לי במהלך הריאיון “ממש אחותי, את עושה לי פה טיפול שחבל על הזמן”. שלוש ביקשו ראינות המשך. עמיתים אחרים פנו אליי והתרעמו על שלא רואיינו אף הם.

כיצד מתמודדות עורכות דין חברתיות עם מחיריה הרגשיים של עבודתן

בהיעדר מנגנוני תמיכה והגנה פורמאליים, יצרו המרואיניות לעצמן מנגנוני תמיכה משלהן. מנגנונים אלה התקיימו בכל הסקטורים שבהם פועלים עורכי דין חברתיים (אם כי אלה מהם הפועלים בשירות המדינה היו מוגבלים יותר במידת יכולתם לבטא את עצמם באופן ציבורי).

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשיים של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

שיתוף הזולת: “אפשרות לאוורר אתם, לחלוק אתם”

אמצעי זה היה הנפוץ ביותר. כמעט כל המרואיינות שיתפו בקשייהן עמיתים לעבודה: “יש יתרון בקולגות בקטע שהם חווים אותו דבר, שומעים אותם סיפורים, נמצאים באותה סיטואציה של איך לטפל באדם בלי להישאב יותר מדי עמוק”. המרואיינות הדגישו את חשיבותו הרבה של מנהל המבין את הקשיים הנפשיים. ישיבות בעבודה, גם כשהתמקדו בתיקים בלבד, סייעו במידת מה: “לגלגל דברים ביחד, בכלל שיחה על תיקים מאוד עוזרת”. אחרת סיפרה על תמיכה מזדמנת שקיבלה:

מאוד הייתי צריכה, לא בהכרח אפילו איש מקצוע פורמאלי, אבל איזו קבוצת תמיכה, אפילו של נשים שעושות משהו שאני עושה. קצת קצת מצאתי את זה עם איזה רכזת אצלנו, דיברתי אתה על זה אבל לא בצורה רשמית. וזה תמיד עשה לי טוב. הייתי מדברת על זה גם הרבה עם הסטודנטיות, וזה מצחיק, אחת על אחת, ויש בזה דווקא כאילו את הסוג של התמיכה או ... אפשר לקבל אותה אולי בצורה פחות טובה, אבל באופן מסוים גם ממי שאינם אנשי מקצוע, שמכירים את הקטריה, מבינים על מה את מדברת, ויש לך אפשרות לאוורר אתם, לחלוק אתם, לחשוב אתם.

היו מי שהקפידו על שיתוף במקום העבודה בלבד ולא בחייהן האישיים כדי לשמור מקום שהוא “נקי” כהגדרתן. מי שרצו לשוחח עם בני משפחה וחברים לא תמיד זכו לאוזן קשבת. מי שהאזינו והיו קשובים בתחילת הדרך (עם תחילת מערכת היחסים או העבודה) – נכונותם להקשיב דעכה לא פעם בהדרגה: “לבן זוג שלי בהתחלה הייתי מספרת לו את כל הדברים, ואז הוא אמר לי – יש לנו זמן קצוב יחד, את רוצה שעל זה נוציא את זה?” גם מי ששיתפו את בן הזוג, עשו כן בעיקר בנוגע לתיקים קשים:

לא יכולה לנתק בין בית לעבודה בהכרח, אבל לא מביאה הכל הביתה. בתקופות הקשות ותיקים קשים זה נמצא לך בראש. יש הרבה זליגה, זה לא חד משמעי. אני לא יכולה להגיד לך שכל פעם שלקוח מעצבן אותי אני מספרת לבן הזוג שלי, אבל הוא שומע הרבה.

שתיים מהמרואיינות בחרו בלדיהן לצורך קבלת תמיכה, מגילאים צעירים: “הילדים שלי היו תמיד מעורבים כמה שקורה בצד המקצועי, איזה תיקים יש עכשיו, מה מתנהל בבית משפט. הפוליטיקה של מה שיש בעבודה שלי היא חלק מהשיח בביתי”.

הוראה: “זה הריפוי בעיסוק שלי”

רבות מהמרואיינות עסקו בהוראה בקליניקות ובקורסים משפטיים או במסגרות אחרות ודיווחו על משמעותה החיובית עבורן. מרואיין אחד הציג את המפגש עם הסטודנטים כמאפשר את הבנת דרך חשיבתם של מי שמנותקים מעולם זכויות האדם עבור מי ששקועים בו עד צוואר, כמו גם כעיסוק בעל ערך תרפויטי:

זה עושה לי נפלא. בחיי. זה אחד הדברים הטובים שקרו לי פרופסיונאלית. זה הריפוי בעיסוק שלי. זה עושה לי ... זה כאילו מאפשר לי קצת לא להתמקד רק במה שאני עושה פה אלא להיתחל לעוד דברים, מפגש לא אמצעי עם אנשים שמעוניינים בזה אבל לא יודעים, יש בזה משהו מאיר עיניים. יש בזה כל מיני קונספציות שאנחנו שבוים בהן. סטודנטים ששבוים בקונספציות שלהם, אני שומע מהם, רואה איך זה עובד אצלם. זה תרגול ביבש אצלנו לראות איך זה אצל אנשים שלא שקועים לגמרי. ניסוי מעניין. ערך תרפויטי – לגמרי. עושה לי נורא טוב.

מרואינת אחרת הרגישה את התקווה שמעניקה ההוראה, בזכות המפגש בין מי שצברו ניסיון ותסכולים לא מעטים לבין אנשים צעירים בראשית דרכם:

הוראה? הערך הכי גבוה. יותר מכתובה, יותר מפעילות. צריך ללמד. הגענו לגיל שצריך ללמד. הגענו לגיל שצריך להמשיג, צריך להנכיח דברים, צריך להעביר דברים הלאה לדור הצעיר. אני נורא אוהבת להיות באינטראקציה עם אנשים, יש המון תקווה באינטראקציה עם אנשים צעירים. יש המון תקווה בעבודה עם מי שרוכס צעירים. יש בזה גם המון תקווה בזה שאת משכפלת את עצמך. אגואיסטי? בסדר. ועדיין. זה כמו ללדת ילדים. יש בזה המון אלמנטים אגואיסטים, זה בגלל שיש לי תפישות על הוראה ומשפט שאינן קונבנציונאליות, יש לי ערך מוסף, אני מרגישה משמעותית, חיונית, זה מייצר מפגש מעניין. אני נכשלת הרבה בתיקים – גם פרטיים, גם בארגונים. אני כאילו בזירה המרכזית של זה. לדבר 45 דקות או שעה זה משחרר. זה משתיק אותך לעוד כמה שעות, לא משנה על איזה נושא.

עורך דין אחר הביע את הדברים בצורה חריפה יותר:

אני לא בטוח שתביני למה אני מתכוון, זה לא ממש מנוסח היטב אפילו אצלי בראש. נראה לי שאפשר לחלק את רמות התגובה שלי לעולם לשלוש: כשאני עד לעול, ברמה המיידית, מתפוצצים לי הפיזיים מרוב עצבים, וככה אני מוצא את עצמי במסדרונות המסריחים של בית משפט השלום בתל-אביב ב-1:30 בלילה, מחכה לשופט תורן שידחה את הבקשה שלי לביטול פינני שקבוע למחרת בבוקר. אבל – אחרי שהוא דחה את הבקשה, ואחרי שהספקתי לקלל את האמ-אמא שלו שבע דורות אחורה, משהו נרגע.

ואז, ברמה השנייה, זו של הטווח הבינוני, אני לגמרי לא לוקח אישית שום דבר, וכולם כבר לא נראה לי כמו סוף העולם. אלו הנקודות שבהן אני מוצא את עצמי מול הלקוח האומלל, עם סטודנטית שמתפלת בו יחד אתי, כשאצלה הפרצוף שטוף דמעות ואצלי לא קורה בפנים כלום, אבל לגמרי כלום.

ואחרון חביב, ברמה של הטווח הארוך באמת, כשאני מרצה לתלמידים בקליניקה, איך זה שמשחר הימים אנשים מסוימים רק ממציאים עוד ועוד שיטות לדפוק את כולנו, ואיך הכול רקוב וחסר תקווה – אז שוב אני מרגיש את זה ממש בפנים, וזה מתחמם והולך ופורץ החוצה כמעט בלי חשבון, ואז אני לגמרי שם – בדירות העלוכות שגרים בהם שלושה דורות בחדר וחצי, בשכונה שיש בה צפרדעי-זבל מסריחות במקום פחי-אשפה נורמאליים, ועם האנשים שעובדים עבודה פיסית כל החיים ולא מצליחים לחסוך אפילו שקל, ושוב אני יכול לראות מול העיניים רק את היום שבו נעמיד לקיר את מי שצריך להעמיד שם.

קבוצה קטנה מאוד של עורכות דין דיווחה על קושי מסוים בהוראה, למרות ערכה החיובי בעיניהן, בשל ההתנגשות הבלתי נמנעת בין ערכיהן שלהן לבין אלה שהסטודנטים אווזים בהם:

סטודנטים לפעמים מוציאים אותי מדעתי. אני ממש לא מוציאה שם את התסכולים שלי. אני חושבת שלמדתי איך... את הווירטואוזיות הזו של איך לתת את העמדה, את המרחב האקדמי הפתוח, לא להטיף, לא באמת... זה לא פשוט, שבאים עם עמדה מאוד ברורה בנושא שאת מלמדת, לתת מקום לדעות הפוכות בלי להתפוצץ עליהם. אני לא בטוחה שאני עושה את זה מספיק טוב. בטוחה שיש סטודנטים שמפחדים להגיד מה הם חושבים

“זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשיים של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

כי יודעים שרעתי הפוכה... הייתה מישהי שהעלתה דברים מהגיגי לבה הקרתני – איך את מעבירה את זה לשיחה על סולידריות, על יציאה של חזקים ממערכות קורסות? זה סוג של אתגר שאני אוהבת. לפעמים אני מוציאה את העצבים על סטודנטים, אבל אני נורא משתדלת להיות ממלכתית בהוראה שלי כמה שניתן.

כתיבה: “זה מסגר לי את כל התיקים בראש בכותרות”

דרך התמודדות נוספת הייתה הכתיבה.⁴⁷ אמנם ניתן לטעון כי מדובר בצעד מקובל בעריכת דין חברתית לצורך הגעה לקהל רחב יותר, אך לטעמי כמות הכתיבה ואופיה – מאמרים אקדמיים, עבודות סמינריון, תזה ודוקטורט, מאמרים לתקשורת, פוסטים בבלוגים ובפייסבוק – משמשת אינדקסיה זהירה לכך שיש בה גם אלמנט תרפויטי עבור עורכות הדין. המרואיינות עצמן הציגו מטרות שונות לכתיבתן. מי שעסקו בתחומים ייחודיים, כתבו לעתים כדי שהמידע המצוי ברשותן יהיה נגיש לכלל. מרואיינות אחרות הדגישו את חשיבותה של הרפלקסיה, המאפשרת להן פרספקטיבה אקדמית לבחינת התנהלותן בעבודתן המעשית:

הכתיבה היא מרחב אינטלקטואלי שמאפשר לי לקחת מרחק. לא הכל אבל הרבה עוסק בחומר של החיים המקצועיים שלי, ואז זה איזשהו מקום רפלקסיבי, להבין איפה אני נמצאת, אני מאוד אוהבת את זה. לא הייתי מוכנה לוותר על החלק הזה. לא מוותרת על לכתוב, לעשות טקסט שהוא שם לנצח, שמנסה לברר יותר לעומק שאלות ערכיות ומהותיות.

המחקר האקדמי אפשר סובלימציה של כעסים: “לי מאוד עזרה הקריאה על זה, הלימוד, עולם התוכן וההבנה שלו. כל כנס, מאמרים בתחום הטיפול, הייתי קוראת המון. אני כבר ממש מדברת את השפה הטיפולית. ככל שהבנתי את הדברים, זה פחות תועל למקומות של כעס”. אחרת, שכתבה עבודה סמינריונית על נושא עיסוקה, אמרה: “זה היה לגמרי תרפויטי, זה מסגר לי את כל התיקים בראש בכותרות”.

יתרה מזאת, כתיבה אפשרה פריקת אגרסיות כלפי בית המשפט, של תחושות תסכול וחוסר אונים בשל היחס המזלזל והמשתק מצדו:

אחד הדברים שכל מי שעוסק בעריכת דין לשינוי חברתי יודע, זה שאחת לכמה זמן אתה צריך ללבוש את בגדי הליצן שלך וללכת לבית משפט, אתה צריך לעמוד, לדבר בגוף שלישי, כבודו כבודה, להפוך לשק חבטות. ואז אני מגיע למחשב שלי, וקצת הופך את היוצרות. יחסי הכוחות משתנים. צריך לשמור על אתיקה וכאלה, אבל בגבולות הגזרה הווירטואליים זה משתנה.

עורכת דין אחרת אמרה:

כתיבה אני מאוד אוהבת. יש לזה מאוד ערך תרפויטי. אבל לא בהכרח מהטראומה של הלקוחות אלא מהטראומה של השופטים. זה שונה כשאת יודעת שאת כותבת לאנשים שירצו לקרוא את מה שאת כותבת ולא סתם דופקת את הראש בקיר. הרבה פעמים ככה אני מרגישה שם... עוד עשר שנים אני רואה את עצמי קוראת וכותבת. רואה את הפרקטיקה רק מרחוק. זה טו מאץ’.

עורכת דין ותיקה תיארה שתי פנטזיות שהיא מייחלת לעצמה לכשתצא לפנסיה. אחת מהן הייתה “לכתוב, לכתוב, לכתוב”.

עזיבה: ”מצד שני זה חסר לי”

במועד קיום הראיונות, עזבו מחצית מן המרואיינות (11) את הפרקטיקה: שלוש לטובת תפקידים חברתיים אחרים, שש לאקדמיה, שתיים לתפקידים שאינם קשורים בעריכת דין חברתית. אחרות שינו את צורת עבודתן, עברו לטפל בלקוחות מסוג אחר, או מטיפול פרטני לטיפול עקרוני. מי שעברו לטיפול עקרוני נימקו זאת לרוב ביעילות המשפטית של ההליך העקרוני בהשוואה להליך הפרטני, אך הודו כי הייתה בכך הקלה לא מבוטלת עבורן. בשני מקרים, חדלו המרואיינות מלייצג קבוצה מסוימת בשל קושי רגשי לגביה:

אני לא יכולה לייצג את הלקוחות שייצגתי עד היום. אחרים זה פחות נורא. אני לא יכולה להתעסק בתחום שלי. זה לא חסר לי. יש לי דחף לפעמים לזרוק הכל. אבל מה שאני עושה בעיקר סובב סביב ללמד איך לעשות את העבודה, איך להתמודד עם מה שאי אפשר לקבל, הוראה זה אחרת... לא רוצה להיות עורכת דין מייצגת. אבל אני שומרת את הרשיון. יש לי ביטוח אחריות מקצועית. אבל אני לא רוצה יותר לייצג אנשים. אני רחוקה. מבקשים ממני כל הזמן לייצג, לשבת בפורומים, מוכנה לעזור בהכל, לעזור לבנות פרויקטים, אבל לא רוצה לגעת בלקוחות.

מי שעזבו הביעו יחס אמביוולנטי של געגוע מסוים לתחום, לצד חוסר רצון לחזור אליו: ”יש משהו משחרר בזה שאת לא לוקחת את העבודה ללב. מצד שני זה חסר לי. אני יודעת שכשאחזור לזה, אנסה לעשות את זה מלמעלה – דוקטורט, אבל לא עורכת דין שכל היום מתעסקת עם אנשים. אני מרגישה קצת מבוגרת לזה. שחוקה. עייפה”.

עורכת דין אחרת הביעה שאיפה לעזוב את תחום המשפט באופן כללי, אך אם להישאר בו ”אז אולי יותר לכיוון של גישור, להיות בטוב, לא לריב עד גיל חמישים בבתי משפט. אולי בכיוון נשי יותר, פמיניסטי יותר, משהו יצרני, לא לייצג צדדים נצים. זה לא עושה לי טוב”.

רבות חשבו על עזיבת המקצוע, אך הודו בגלוי כי יתקשו לעשות כן. לעתים הובע רצון לעזוב את המקצוע כדי לקדם את אותן המטרות אך בכלים אחרים, בין היתר פוליטיקה, ניהול עמותה או לימוד מקצוע טיפולי. פנטזיות אחדות הובעו בנוגע למעבר לאורח חיים כפרי וחקלאי, אך הן הועלו בלצון מהול בתוגה: ”איפה אני רואה את עצמי בעתיד? או בכנסת או בכפר בגליל עושה גבינות. פותחת בית קפה, לבעלי יהיה פסנתר, הבן שלנו יעבוד מאחורי הבר”. אחרת הביעה שאיפה דומה, לצד הבנת חוסר הריאליות הטמון בה: ”הפנטזיה היא לחיות בכפר ולעסוק בגידול ירקות, התנתקות מוחלטת. זאת הפנטזיה. כלכלית זה לא אפשרי, אז ריאלית אני לא יכולה לחשוב על עבודה אחרת שאני אוהב אותה יותר מאשר מה שאני עושה עכשיו”.

מנגנוני הגנה נוספים: ”התמודדנו עם זה בצנינות, הומור שחור”

המרואיינות הזכירו גם מנגנוני הגנה נוספים, שוליים יותר. רבות מהן אימצו הומור שחור ביחס לשופטים, ללקוחות, לאנשים שפגעו בלקוחות, לשוטרים ועוד. ”התמודדנו עם זה בצנינות, הומור שחור, חוזרים מפגישות קשות ונקרעים מצחוק”. ההומור הפך לחלק משגרת היום: ”זה כלי התמודדות מבחינתי. אני מדברת עם חברות שלי למייליה, ויש כל הזמן דאנקות על לקוחות. הוא לא הטריד מינית, רק רצה להתעניין ברווחת העובדת’. אנחנו אפילו קצת מגעילות אבל אנחנו מדברות ככה כל הזמן. ולצחוק על שופטים כל הזמן”. מרבית המרואיינות שהשתמשו בכלי זה ציינו שלמדו עד מהרה כי בדיחות מקאבריות, שהיו לגיטימיות לחלוטין במקום העבודה, לא תמיד התקבלו בהבנה מחוצה לו.

”זולגות הדמעות מעצמן”: מחירה הרגשיים של עריכת דין חברתית | נעמי לבנקרון

בין המרואיינות היו גם מי שידעו כי מומלץ לאמץ תחביב שאינו קשור לתחום העבודה, אך התקשו לעשות כן: “חשבתי ללכת ליוגה ואני לא הולכת. אני מאלה שלא מבצעים את המחשבות של עצמם. אין זמן, אין זה. תמיד יש משהו חשוב יותר. אני ערה לגמרי שצריך, שזה יכול להיות טוב, בתיאוריה אני מצויינת, אבל לא עשיתי את זה”. לחלקן דווקא שגרה הייתה מרגיעה: “לפעמים אני לא יכולה יותר. כל העיסוק שלי הוא בנפגעים, אז דווקא לצאת לחיים הטובים, לבלות עם חברה, לשבת עם ספר טוב, החלומות שלי מאוד צנועים. אבל לשבת בכיף על המרפסת עם איזה משקה כיפי, כוס מים. ליהנות מהדברים הקטנים”. לאחרת, דווקא עבודות הבית היו מרגיעות: “אני מנקה, מבשלת, מטפלת בגינה, קקי של הכלב, הדברים האלה של טיפול בבית, אותי זה מרגיע”. בסיום הריאיון, נשאלו המרואיינות על תוכניותיהן לעתיד ומה היו מייעצות לעורכת דין צעירה בראשית דרכה. רבות אמרו כי היו מציעות לה לעסוק בכך בצורה אחרת משעשו הן:

אני חושבת שצריך לעשות על בסיס קבוע הליכות, צריך לעשות ויפאסנה, מדיטציה מכל סוג שהוא. אני חושבת שצריך להתמודד עם השחיקה ולדבר עליה, על הסימנים המקדימים שלה, וצריך זמן הגות בכל יום, לכבות פלאפון חמישי עד ראשון, לצאת מהמיילים בשעה 16:00. זה שתרוצי – לא אומר שדברים ירוצו מהר. צריך לאהוב את המקום הזה, עם כל המחירים שלו, לא הייתי אומרת לה אל תגיעי, כי אני חושבת שזו העבודה הכי מספקת והכי מרגשת שעשיתי בחיים שלי, וזה המקום היחיד שאני חווה בו חופש, זה משלב את הסקרנות האינטלקטואלית שלי עם היכולת לפעול, מפגשים מרתקים עם אנשים. פשוט להיות ולתת לדברים לקרות.

אפילוג

גִּאָוָה / דְּלִיָּה רִבִּיקוֹבִיץ'

אֶפִּילוּ סְלָעִים נִשְׁבְּרִים, אֲנִי אוֹמֶרֶת לָךְ,

וְלֹא מִחֲמַת זָקְנָה.

שָׁנִים רַבּוֹת הֵם שׁוֹכְבִים עַל גִּבּם בְּחֵם וּבְקוֹר,

שָׁנִים כֹּה רַבּוֹת,

כְּמַעַט נּוֹצֵר רֶשֶׁם שֶׁל שְׁלוֹה.

אִין הֵם זֵזִים מִמְּקוֹמָם וְכֵן נִסְתָּרִים הַבְּקִיעִים.

מֵעֵין גִּאָוָה.

שָׁנִים רַבּוֹת עוֹבְרוֹת עֲלֵיהֶם בְּצַפְיָה.

מִי שֶׁעֲתִיד לְשַׁבֵּר אוֹתָם

עֲדִין לֹא בָּא.

וְאֵז הָאֵזוֹב מְשֻׁשָׁג, הָאֵצוֹת נִרְגָּשׁוֹת, וְהֵיָם מְגִיחַ וְחוֹזֵר,

וְדוֹמָה, הֵם לֹלֵא תְּנוּעָה.

עַד שֶׁיִּבּוֹא כָּלֵב יָם קָטָן לְהִתְחַכֵּךְ עַל הַסְּלָעִים

יִבּוֹא וְיִלָּךְ.

וּפְתָאֵם הָאֲבָן פְּצוּעָה.

אֶמְרָתִי לָךְ, כְּשֶׁסְּלָעִים נִשְׁבְּרִים זֶה קוֹרָה בְּהַפְתָּעָה.

וּמָה גַם אֲנָשִׁים.

לאחר שעזבתי את הפרקטיקה פניתי לאבחון לקויות למידה. תמיד חשדתי בקיומן אצלי, אך מעולם לא התפניתי לברוק זאת. הבדיקות נעשו על ידי צוות מקצועי במוסד רפואי גדול. בסיומה של סדרת מפגשים ומבדקים שונים, זומנתי לשיחה עם העובדת הסוציאלית במקום. לאחר שנמסרו לי תוצאות המבדקים, הודיעה לי בת שיחי, בפנים חמורות סבר, כי ישנו ממצא אחד נוסף. “מהו?” התעניינתי. “אנחנו סבורים שאת סובלת מדיכאון”. פניה הקודרות היו כמעט משעשעות בעיניי. היעדרו של דיכאון, לאחר שנים ארוכות של עריכת דין חברתית בתחום הסחר בנשים, יכול היה להיות חמור בהרבה מאשר קיומו, שהיה כמעט ברור מאליו.

המחקר הקיים מצביע בבירור על כך שעבודה עם נפגעי טראומה ועם אוכלוסיות מוחלשות נושאת בצדה מחיר רגשי לא מבוטל. עם זאת, מרבית המחקר בתחום מתייחס לעובדי בריאות הנפש בחו"ל. מחקר בנוגע לעורכי דין נמצא בחיתוליו בעולם ובישראל הוא טרם החל. על אף קשייו המתודולוגיים של המאמר, ממצאי הספרות הקיימת והראיונות שהוצגו בו מבהירים את חשיבותו ואת הצורך במחקר נוסף. אופיו של האתוס המשפטי, היעדר כלים מתאימים להתמודדות רגשית במסלול הלימודים, הדרך שבה מצפים מעורכי דין להתנהל תוך ניתוק בין עבודתם לרגש והיעדרם של מנגנונים תומכים מתאימים במקום העבודה, מגדילים את הסיכון להופעתם של מחירים רגשיים אצל עורכי דין בכל התחומים. בעריכת דין חברתית הסיכון גדול אף יותר, בשל טיבה של עריכת דין זו המתאפיינת בעבודה עם אוכלוסיות מוחלשות ונפגעות טראומה, תוך שיתוף וקרבה ללקוחות. עם זאת, קשה לדון בממצאיו של מחקר זה על רקע הספרות הקיימת התחום, בשל השוני המשמעותי בשיטת המחקר – מחקר איכותני כאן לעומת המחקר הכמותי במחקרים אחרים. אך נדמה כי בהשוואה למחקרים אחרים, שבחנו סממנים קליניים בלבד, ממצאי מחקר זה מורים על עושר ועל מורכבות נרחבים יותר של הסממנים הנוצרים, שגם אם אינם תמיד בעלי השלכות קליניות, השפעתם על עורכות הדין החוות אותם איננה מבוטלת.

הסממנים שהיו משותפים למרבית המרואיינות היו שינויים שחלו בתפיסת עולמן ואובדן אמון או פיחות באמון במערכת המשפט. אצל חלקן, בעיקר מי שעסקו באלימות מינית, התפתחו גם חרדות וחלה פגיעה בתחושת הביטחון האישי. רבות חשו אשמה על דרך חייהן, בהשוואה לזו של לקוחותיהן. היעדרה של מודעות לחשיבות ביצירת גבולות מתאימים בינן לבין לקוחות כמו גם לקיומם של מחירים רגשיים הפכו את המרואיינות לפגיעות יותר לסממנים הנלווים למחירים אלה. עם זאת, לעבודתן הייתה גם השפעה חיובית עליהן: הן חשו סיפוק רב ומשמעות מעבודתן בשדה החברתי, ונראה כי אלה איננו, ולו במידה מסוימת, את המחיר הרגשי ששילמו, והן למדו להעריך את חייהן שלהן במידה רבה יותר לאחר שצפו באלה של לקוחותיהן.

לגורמים המבניים הייתה השפעה רבה על המחיר הרגשי שנדרשו המרואיינות לשלם. רובן המכריע הגיעו לעבודתן ללא כלים מתאימים להתמודדות עם בעיותיהם הרגשיות של הלקוחות. בקליניקות נוספה לקשיים הקיימים תחושת התסכול בגין מיקומן של הקלינאיות באקדמיה, ובמשרדי הממשלה בלטה תחושת הבידוד של המרואיינות. כשהתעוררו בעיות שדרשו כלים רגשיים לא הייתה לעורכות הדין כתובת מתאימה ליעוץ והכוונה במקום העבודה. לפיכך, הן פיתחו פתרונות משלהן, לרבות פריקת חששות, תסכולים וכעסים בשיחות עם שותפים לעבודה, בני משפחה וחברים, אך בד בבד הן גם איבדו קשרים חברתיים רבים. הן פיתחו הומור שחור וציניות, וניסו להפחית בשעות עבודתן או לפתח תחביב אך ללא הצלחה יתרה. כמחצית מן המרואיינות עזבו את עבודתן, גם אם המשיכו בעיסוק חברתי כלשהו, תופעה שהינה בעלת עלויות לא מבוטלות, ארגונית וחברתית כאחד. גיל מבוגר יותר שימש מנגנון הגנה, בעוד שוותק בעבודה לעתים סייע למרואיינות אך לעתים הכביד

עוד יותר. מנגנון הגנה ייחודי שפיתחו המרואיינות היה כתיבה והוראה, באמצעותן פרקו את המטען הרגשי הכבד שנשארו ובמקביל גם צברו קרדיט אקדמי על עבודתן. בשל היקפו המצומצם של המאמר, לא ניתן היה לבחון שאלות רבות, כגון השוואת הסממנים שנדונו במאמר לסממנים אלה אצל עורכות דין מתחומים אחרים, לרבות טיב המצוקה המתפתחת, דרכי ההתמודדות אתה ושיעורי עזיבת המקצוע; האם דווקא אנשים בעלי נטייה טיפולית בוחרים בעריכת דין חברתית, ועבודה זו מעצימה את הרגישות הטבועה בהם ואת המחיר שישלמו בגינה; מהי דרך הטיפול הנדרשת במחירים הרגשיים שהוצגו במאמר; ועוד. עם זאת, על אף החסר במחקר בתחום, נדמה שניתן לקבוע כבר עתה כי שתי קבוצות גורמים מייצרות ומעצבות את מחירה הרגשיים המדויקים של עריכת הדין החברתית. האחת – גורמים אישיים, הקשורים לזהותו של הלוקח ולזהות של עורכת הדין. ספק אם שני אלה ניתנים לתיקון: את גורל לקוחותיהן תוכלנה עורכות הדין החברתיות לשנות במקרה הטוב ביותר באופן נקודתי וחלקי. ואילו את מצבן שלהן אין עורכות הדין החברתיות מסוגלות לשנות: גם אלה מביניהן המודעות למחירה הרגשיים של עבודתן אינן מעוניינות לפעול באופן מקיף יותר לשיפור מצבן. עיקר דאגתן מופנית, על פי רוב, ללקוחותיהן ולא לעצמן. הקבוצה השנייה, ובה יש להתמקד, לטעמי, היא של גורמים מבניים: הפקולטות למשפטים, מקומות העבודה של עורכות הדין, על הסקטורים השונים שלהם, וכן לשכת עורכי הדין. יש להעניק לסטודנטים למשפטים ולעורכות דין כלים רלבנטיים שיאפשרו את מניעת התופעות הניצבות במרכזו של מאמר זה, את אבחונן ואף את הטיפול בהן כדי למנוע או לצמצם את השפעתן ככל הניתן. וזאת, כדי שסדקים ושברים לא יופיעו “בהפתעה”.

הערות

- 1 פיטיגרלי, במבוא לספרו הניסוי של השופט פוט (ארנו בר מתרגם, 2003).
- 2 עם זאת, בשל חשיבותו של מחקר כמותי באיתור סממנים, נמצא בימים אלה מאמר נוסף בתהליכי כתיבה, ובמסגרתו אני מפיצה שאלון כמותי באינטרנט לעורכי דין חברתיים ולעורכי דין העוסקים בתחומי משפט אחרים.
- 3 Anat Ben Porat & Haya Itzhaky, *Implication of Treating Family Violence for the Secondary Traumatization, Vicarious Traumatization, and Growth*, 24 J. FAM. VIOLENCE, 507 (2009)
- 4 מאיה פלד-אברם, יעל בן-יצחק, רוני גאגין, אלי זומר ואלי בוכבינדר “תגובות וצרכים רגשיים של עובדים סוציאליים לנוכח אירוע רב-נפגעים” *חברה ורווחה* כד (2004) 181 (2).
- 5 Victoria M. Follette, Melissa M. Polusny & K. Milbeck, *Mental Health and Law Enforcement Professionals: Trauma History, Psychological Symptoms, and Impact of Providing Services to Child Sexual Abuse Survivor*, 25 PROFESSIONAL PSYCHOLOGY: RESEARCH AND PRACTICE 275 (1994)
- 6 Klas Backholm & Kaj Björkqvist, *The Effects of Exposure to Crisis on Well-Being of Journalists: a Study of Crisis-Related Factors Predicting Psychological Health in a Sample of Finnish Journalists*, 3(2) MEDIA, WAR AND CONFLICT, 138 (2010)
- 7 Margot Holaday, Trey Lackey, Michelle Boucher & Reba Glidewell, *Secondary Stress, Burnout, and the Clergy*, 4(1) AMERICAN J. PASTORAL COUNSELING 53 (2001)
- 8 James .E McCarroll, Arthur S. Blanck, Kathryn Hill, *Working with Traumatic Material: Effects on Holocaust Memorial Museum Staff*, 65 AM. J. OF ORTOPSYCHIATRY 66 (1995)
- 9 Peter Jaffe et al., *Vicarious Trauma in Judges: The Personal Challenge of Dispensing Justice*, 54 JUVENILE & FAMILY COURT JOURNAL 1 (2003); Lustig et al., *Burnout and Stress among United States Immigration Judges*, 13 BENDER’S IMMIG. BULL. 22 (2008)

- Ian M. Gomme and Mary P. Hall, *Prosecutor at Work: Role Overload and Strain*, 23(2) J. 10
 .CRIM. J. 191 (1995)
- T. L. Hafemeister & W. L. Ventis, *Juror Stress: What Kind of Burden Have we Placed on Our* 11
Juries?, 16(4) St. C. J. 35 (1992); T. L. Hafemeister, *Juror Stress*, 8 VIOLENCE & VICTIMS 177
 (1993); Daniel W. Shuman, *The Health Effects of Jury Service*, 18 LAW & PSYCHO. REV. 267
 (1994).
- Richard Delgado & Jean Stefancic, *Can Lawyers Find Happiness?*, 58 SYRACUSE L. REV. 241, 12
 251 (2008); Sharon Medlow, Norm Kelk & Ian Hickie, *Depression and the Law: Experiences*
of Australian Barristers and Solicitors, 33 SYDNEY L. REV. 771 (2011); Marjorie Silver, Sandord
 Portnoy, Jean Koh Peters, *Stress, Burnout, Vicarious Trauma, and Other Emotional Realities*
in the Lawyer/Client Relationship, 19 TOURO L. REV. 847 (2004). (להלן: הסימפוזיון).
- Charles Figley, *Compassion Fatigue as Secondary Traumatic Stress Disorder: An Overview*, in 13
 COMPASSION FATIGUE: COPING WITH SECONDARY TRAUMATIC STRESS DISORDER IN THOSE WHO TREAT
 (להלן: פיגלי) .THE TRAUMATIZED 1, 1 (Charles Figley ed., 2002)
- Hadas Goldblatt & Eli Buchbinder, *Between the Professional and the Private: The Meaning of* 14
Working With Intimate Partner Violence in Social Workers' Private Lives, 26 VIOLENCE AGAINST
 .WOMEN 1741 (2011)
- Sean Collins .(2011) 32-13 **תוצאות ודרכי התמודדות גורמים, תוצאות ודרכי התמודדות** 15
 and Aishlinn Long, *Working with the Psychological effect of Trauma: Consequence for Mental*
Health-Care Workers – A Literature Review, 10 J. PSYCHIATRIC & MENTAL HEALTH NURSING 417,
 .418 (2003)
- Holly Bell, Shanti Kulkarni & Lisa Dalton, *Organizational Prevention of Vicarious Trauma*, 16
 .84(4) FAMILIES IN SOCIETY: THE JOURNAL OF CONTRMPORARY HUMAN SERVICE 463 (2003)
- פיגלי, לעיל ה"ש 13, עמ' 7.** 17
- J.G. HOPPS, E. PINDERHUGHES, RAK SHANKAR, THE POWER TO CARE: CLINICAL PRACTICE EFFECTIVENESS 18
 .WITH OVERWHELMED CLIENTS 43-63 (1995)
- Joan Arche, Social Structure, *Burnout, and Job Satisfaction*, 36(3) SOCIAL WORK 202 (1991) 19
ג'ודית לואיס הרמן טראומה והחלמה 174 (עתליה זילבר מתרגמת, 1994).
- כך למשל נשים יפנו לשוחח עם אחרים, יבכו, בעוד שגברים ייטו ליטול תרופות ולהדחיק.** 20
לעיל, ה"ש 16. 21
- Thomas A. Cornille & Tracy W. Meyers, *Secondary Traumatic Stress among Child Protective* 22
Service Workers – Prevalence, Severity and Predictive Factors, 5(1) TRAUMATOLOGY 15, 25
 (2009); Mary Beth Williams and John Sommer, *Self-Care and the Vulnerable Therapist*, in
 SECONDARY TRAUMATIC STRESS: SELF-CARE ISSUES FOR CLINICIANS, RESEARCHERS, AND EDUCATORS 230
 .(Hudnall Stamm ed., 1995)
- Sara Maltzman, *An Organization Self-Care Model: Practical Suggestions for Development* 23
and Implementation, 39(2) COUNSELLING PSYCHOLOGIST 303, 307 (2011); Lynda L. Murdoch,
Psychological Consequence of Adopting a Therapeutic Lawyering Approach: Pitfalls and
Protective Strategies, 24 SEATTLE U.L. REV. 483, 495 (2000-2001). (להלן: לינדה מורדוך – השלכות
 פסיכולוגיות).
- מלצמן, שם, בעמ' 308.** 24
- Ted Bober, Cheryl Regehr, *Strategies for Reducing Secondary or Vicarious Trauma: Do they* 25
Work?, 6(1) BRIEF TREATMENT AND CRISIS INTERVENTION 1, 4 (2006)

- 26 רוני רוטלר "על תבונה ורגישות: קשיים ויתרונות ביישום תכנים טיפוליים בקליניקה" המשפט יז 209 (2012); יעל אדורם "הקליניקה המשפטית: מהוראה לחינוך" המשפט יז 247 (2012).
- 27 בשנים האחרונות נמתחה ביקורת על דרך חינוך זו, גם בישראל, אך היא עדיין מצומצמת בהיקפה ובהשפעתה: Joseph Allegretti, *Shooting Elephants, Serving Clients: An Essay on George Orwell and the Lawyer-Client Relationship*, 27 CREIGHTON L. REV. 1, 8 (1993); Marjorie A. Silver, *Love, Hate, and other Emotional Interference in the Lawyer/Client Relationship*, 6 CLINICAL L. REV. 259 (1999); Lila Petar Vrkleviski and John Franklin, *Vicarious Trauma: The Impact on Solicitors of Exposure to Traumatic Material*, 14(1) TRAUMATOLOGY 106 (2008) (להלן: ורקלבסקי ופרנקלין – טראומה עקיפה). עם זאת, חל שינוי מסוים במגמה וואף מסתמן מעבר משיטה אדברסרית לשיטה שיתופית תוך חתירה לגיבוש הסכמות מחוץ לכתלי בית המשפט, ראו: לימור זר-גוטמן וקרני פרלמן "עורך הדין פותר הבעיות: שינוי פרדיגמת ההתנהלות המקצועית" הפרקליט נב 547 (2014). לטענה כי הלימודים פוגעים באושרו של הסטודנט למשפטים באופן כללי ראו: שמוליק בכר "אמפתיה ואושר: עיון מחודש ביעדי החינוך המשפטי-הקליני" המשפט יז 25-30, 17 (2012).
- 28 Andrew P. Levin, Scott Greisberg, *Vicarious Trauma in Attorneys*, 24 PACE L. REV. 245, 250 (2003-2004). (להלן: לויין וגרייסברג – טראומה עקיפה).
- 29 Lin Piwarczyk et al., *Secondary Trauma in Asylum Lawyers*, 14(5) BENDER'S IMMIG. BULL. 1 (2009). (להלן: פיורצ'יק ואח' – טראומה משנית).
- 30 Andrew P. Levin et al., *Secondary Traumatic Stress in Attorneys and Their Administrative Support Staff Working With Trauma-Exposed Clients*, 199(12) J. NERVOUS & MENTAL DISEASE 1, 3 (1992).
- 31 ורקלבסקי ופרנקלין – טראומה עקיפה, לעיל ה"ש 29.
- 32 A.B. Schenker, M. Eaton, R. Green & S. Samuels, *Self Reported Stress and Reproductive Health of Female Lawyer*, 39 J. OCCUPATIONAL & ENV. MED. 556 (1997).
- 33 לויין וגרייסברג – טראומה עקיפה, לעיל ה"ש 31, בעמ' 250.
- 34 לינדה מורדוך – השלכות פסיכולוגיות, לעיל ה"ש 24; פיורצ'יק ואח' – טראומה משנית, לעיל ה"ש 32.
- 35 Andrew Levin, *Secondary Traumatic and Burnout in Attorneys: Effects of Work with Clients who are Victims of Domestic Violence and Abuse*, 9 ABA COMMISSION ON DOMESTIC VIOLENCE (2008) http://www.americanbar.org/newsletter/publications/cdv_englishletter_home/expertLevin.html
- 36 Connie J.A. et al., *Lawyer Distress: Alcohol-Related Problems and Other Psychological Concerns among a Sample of Practicing Lawyers*, 10 J.L. & Health 1 (1995/1996); G. Andrew H. Benjamin et al., *The Prevalence of Depression, Alcohol Abuse, and Cocaine Abuse Among United States Lawyers*, 13 J. L. & PSYCHIAT 233 (1990).
- 37 לינדה מורדוך – השלכות פסיכולוגיות, לעיל ה"ש 23.
- 38 הסימפוזיון, לעיל ה"ש 12.
- 39 ריאיון עם ד"ר הילה הרמלין קוטנר, פסיכולוגית, 29.10.2012.
- 39 נטע זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" מעשי משפט א 19 (2008). (להגדרת האו"ם לעורכי דין המגנים על זכויות אדם ראו: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/SRHRDefenders/Pages/Defender.aspx>
- 40 לויין וגרייסברג – טראומה עקיפה, לעיל ה"ש 28, בעמ' 245. רוטלר, לעיל ה"ש 27; לינדה מורדוך – השלכות פסיכולוגיות, לעיל ה"ש 23, בעמ' 489.
- 41 "ויוסיף דעת יוסיף מכאוב" קהלת א 18.
- 42 הסימפוזיון, לעיל ה"ש 12 בעמ' 859.

- 43 המונח צמיחה פוסט טראומטית הוטבע לראשונה על ידי החוקרים קלהון וטרסקי. ראו: HANDBOOK OF POSTTRAUMATIC GROWTH: RESEARCH AND PRACTICE (Lawrence C. Calhoun, Richard G. Tedeschi .ed., 2006).
- 44 ניר חסון "יו"ר אם תרצו מודה: אספנו חומרים על ארגוני זכויות אדם" הארץ 18.1.2013.
- 45 לדיון נוסף בתנאי עבודתם של קלינאים ראו: נעמי לבנקרון ויוסי נחושתן "על חצי הכוס הריקה: הקליניקות בישראל לאן?" המשפט יז (2012) 7.
- 46 בקליניקות באוניברסיטה העברית הועסקה עובדת סוציאלית וכן נוהלה קליניקה במשותף על ידי עורכת דין ועובדת סוציאלית, ביוזמתה של עו"ד שרון ציונוב, מנהלת הקליניקות דאז. מתכונת דומה התקיימה בקליניקה הסוציו-משפטית באוניברסיטת חיפה, ביוזמתה של מנהלת הקליניקות דאז, רונית אלפרן-הרמתי. לחלק מן המקומות הובאו לעתים הרצאות אורח חד-פעמיות בנושא. נוסף על כך, בשנת 2009 התקיימה באוניברסיטת תל אביב קבוצת הדרכה בת ארבעה חודשים לעוסקות בעריכת דין ציבורית חברתית, בהנחיית עו"ד אורה בלום, מנחת קבוצות וקלינאית, וד"ר עדו פלג, פסיכיאטר ופסיכותרפיסט. לפירוט דוגמאות נוספות ראו רוטלר, לעיל ה"ש 28, בעמ' 216-219.
- 47 ערכה התרפויטי של הכתיבה מוכר בספרות המחקרית. ראו, למשל: James W. Pennebaker, *Putting stress into words: Health, Linguistic & Therapeutic Implications*, 31(6) BEHAVIOUR RESEARCH AND THERAPY 593 (1993); Reinekke Lengelle & Frans Meijers, *Mystery to Mastery: An exploration of what happens in the black box of writing and healing*, 22(2) J. POETRY THERAPY 57 (2009).

